Výchova k vlastenectví, nebo nacistická indoktrinace?

*Výuka českého jazyka na středních školách
Protektorátu Čechy a Morava*

Martina Šmejkalová

Historické práce zabývající se středním školstvím v Protektorátu Čechy a Morava¹ skládají jeho obraz již tradičně za pomoci nejmarkantnějších determinant, jimiž jsou především restrikce a reorganizace škol, selekce žactva i učitelů, usměrňování a změny obsahové náplně předmětů, výhružné a zastrašovací útoky proti celým školám i jednotlivcům, represivní zásahy vůči učebnicím a učebním pomůckám

1 Viz např. BOSÁK, František: *Česká škola v době nacistického útlaku*. České Budějovice – Praha, Pedagogická fakulta České Budějovice – Státní pedagogické nakladatelství 1969; DOLEŽAL, Jiří: *Česká kultura za protektorátu: Školství, písemnictví, kinematografie*. Praha, Národní filmový archiv 1996; GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. XVa. Praha – Litomyšl, Paseka 2006 s. 536–548; MORKES, František: *Československé školy v letech 2. světové války*. Praha, Pedagogické muzeum J. A. Komenského 2005; NĚMEC, Petr: Úloha školství při germanizaci českého národa v období okupace. In: LACINA, Vlastislav (ed.): *Sborník k dějinám 19. a 20. století*. Praha, Historický ústav ČSAV 1991, s. 67–89; PASÁK, Tomáš: Organizační a správní změny v českém školství v období nacistické okupace. In: VEBR, Lubomír (ed.): *In memoriam Zdeňka Fialy: Z pomocných věd historických*. Praha, Univerzita Karlova 1978, s. 215–257; UHLÍŘ, Jan Boris: *Protektorát Čechy a Morava v obrazech*. Praha, Ottovo nakladatelství 2008, s. 432–480. Nedostupná autorce zůstala zřejmě nejnovější monotematická studie k danému tématu, ročníková práce Jana Špringla na Filozofické fakultě UK z roku 2000 *České protektorátní střední školství*.

a rozličné projevy germanizace školní komunikace. Ze zavádění němčiny do všech oblastí školního vzdělávání zákonitě vyvozují úkorné postavení českého jazyka jako jejího bezprostředního antipodu. Při hodnocení výuky češtiny však někdy operují se soudy pocházejícími z doby bezprostředně poválečné, které mohou být vlivem tehdejších poměrů zjednodušující, jak o tom svědčí například následující citace: „Z hlediska výchovného jsou škody velmi nepatrné. (...) V ohledu naukovém však česká škola všech stupňů *zle doplatila* na německou okupaci ve všech oborech, zejména však ... v *mateřském jazyce i v ostatních světových řečech*.“²

Pokud je mi známo, nebyl specifický problém vyučování mateřského jazyka za války v historické literatuře detailněji analyzován. Tento článek proto usiluje naznačenou monolitně neuspokojivou představu o výuce češtiny vytvarovat do plastičtějších dimenzí. Skutečnost totiž byla podobně jako v jiných oblastech kulturního života mnohotvará. Školství jako sféra formující názory a postoje dorůstající generace bylo přirozeně pod kuratelou okupační moci, ale ani ono nevybočovalo z obecné koncepce vytváření iluze české kulturní autonomie.³ Ta měla být zabezpečena mimo jiné tím, že dohled nad školami i jejich správa byly ponechány v rukou protektorátních úřadů, kontrolovaných ovšem úřady říšskými; například stěžejní význam v aprobačním procesu učebnic měl postoj Říšského úřadu pro školní a vyučovací písemnictví (*Reichsstelle für das Schul- und Unterrichtsschrifttum*), zvláštního oddělení v rámci Úřadu říšského protektora.⁴ Ministerstvo školství sice nadále provádělo samo aprobační řízení, avšak každou učebnici muselo předložit říšskému úřadu ke schválení.⁵ S ohledem na to, že právo aprobovat učebnice si ministerstvo podrželo až do konce války, vyústila tato situace ve faktickou dvojkolejnost schvalovacího řízení.

2 DOLEŽAL, J.: *Česká kultura za protektorátu*, s. 82 a 95 (kurzivou zvýraznila autorka). Doležal cituje podle časopisu *Naše škola* z roku 1946, lze k tomu ale srovnat např. studii inspektora Antonína Juppy již z jara 1945 „Byl to soumrak české výchovy?“ (in: *Šest let okupace Prahy*. Praha, Osvětový odbor hl. m. Prahy 1946, s. 47).

3 Srv. např. UHLÍŘ, J. B.: *Protektorát Čechy a Morava v obrazech*, s. 432–480.

4 Například v učebnici pro 5. školní ročník bylo podle posudku tohoto úřadu třeba nahradit spojení „říšských vojáků“ souslovím „německých vojáků“ (s. 65), odstranit „přebytečné“ jméno Františka Palackého (s. 134) a životní data „Führera“ jako materiál k procvičování číslovek (zajímavý doklad autorské nežádané asistence, s. 137), naopak přidat k památným dnům též 20. duben (jako den Hitlerových narozenin) a zvážit, zda je nutné udávat i 5. a 6. červenec (s. 144), užívat místo výrazu „Vůdce“ německé slovo „Führer“ (s. 155) apod. (*Národní archiv*, Praha (dále NA), fond (f.) Ministerstvo školství, signatura (sign.) 17G 2, karton (k.) 2761, posudek Říšského úřadu pro školní a vyučovací písemnictví ze 14.7.1943 na 4. díl učebnice Václava Medonosa, Bohumila Tožičky, Lidmily Žofkové a Jiřího Hallera *Jazyk vyučovací na škole obecné* pro 5. postupný ročník, aprobační udělena 27.7.1943. Materiál nalezl Josef Lesák, který pracoval v letech 2006–2008 jako pomocná vědecká síla na Katedře českého jazyka a literatury Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy.)

5 Viz *O učebnicích*. Praha, Státní nakladatelství 1945, s. 16 a 29–33.

Utilitaristickým záměrům okupační moci vyhovovalo zdání relativní stability, proto tolerovala redukované projevy české kultury (kina, divadla, hudbu, slovesnou tvorbu) a proto se i ve výuce českého jazyka oficiálně pěstovalo české národní cítění, ovšem přizpůsobené konceptu „českého národa v rámci Říše“, jak jej prosazoval ministr školství Emanuel Moravec.⁶ Ten osobně propagoval nové pojetí českého národa i v učebnicích českého jazyka: „Všichni máme svůj národ rádi. A nyní přichází chvíle, abychom tuto lásku zařídili podle úkolů, které náš národ čekají. (...) Český národ nezemřel a Evropa o něm ještě dlouho bude slyšet. Český národ musí dostat nový velitelský sbor, novou kázeň, nový, tvrdší a výkonnější způsob života. Je nejvyšší čas, aby někdo na českém dvoře zatroubil budíček, nechal nastoupit, odpočítat a ve stručných rozkazech rozdělil práci. Český Vašek musí nyní s pece dolů a bez dlouhého protahování nastoupit k dílu.“⁷

Historik František Červinka hodnotí protektorátní kulturní politiku obratem „uspávací prášky a iluze“.⁸ V tomto ohledu se výuka češtiny, jak bude patrné, nijak neodlišovala od oficiálního proudu: také učebnice češtiny spoluvytvářely snový svět českého národa a *čistého nezkaženého českého jazyka*. Hodnocení této skutečnosti je ale rozporuplné: na jednu stranu sice představovala jeden ze specifických prostředků k dosažení záměrů německých okupantů, na druhou stranu ovšem vytvářela předpoklady k tomu, aby výuka mateřského jazyka neatrofovala. Tuto tezi se předkládaná studie pokouší doložit na základě primárních úředních pramenů k výuce češtiny za protektorátu objevených nově v archivech středních škol (včetně dokumentů zásadního významu, jako byl výnos zastavující v roce 1941 výuku dějin literatury), které byly dosud interpretovány často pouze podle poválečných svědectví, a s přihlédnutím k reflexi těchto dokumentů v tehdejší vyučovací praxi.

Ti, kteří zůstali

V protektorátním školství a realitě s ním souvisící je třeba odlišit dvě osudové sféry. První z nich se vymyká předmětu a detekčním možnostem této studie – je to sféra života těch, kteří byli exkomunikováni: učitelů, již byli vykázáni ze školství, a žáků, kteří z rasových důvodů nemohli studovat⁹ nebo kteří byli ze škol vyloučeni pro špatnou známku z němčiny či třeba jen pro nevhodné žertování.

Čeho si však chci povšimnout, jsou osudy těch, kteří zůstali, neboť navzdory válečnému stavu všední školská práce neustávala. Atmosféra na školách přitom byla

6 Viz UHLÍŘ, J. B.: *Protektorát Čechy a Morava v obrazech*, s. 50 n.

7 Projev E. Moravce z knihy *Tři roky před mikrofonem*. In: *Nová čítanka*, sv. 6. Praha, Školní nakladatelství 1943, s. 205 (kurzivou zvýraznila autorka).

8 ČERVINKA, František: *Česká kultura a okupace*. Praha, Torst 2002, s. 30.

9 O židovském vzdělávání za protektorátu srv. KASPEROVÁ, Dana: *Vzdělávání židovských dětí v Protektorátu Čechy a Morava v letech 1939–1942*. In: *Pedagogika*, 55, č. 3 (2005), s. 217–229.

tíživá a vnější tlak na učitele enormní – sousloví „je osobně zodpověden“ se stává hlavním imperativem válečných školských nařízení. V tlaku na individuální odpovědnost spočíval potenciál účinného donucovacího prostředku.

Středoškolští profesori byli k loajalitě vázáni slibem podle paragrafu 2 odstavce 1 dekretu státního prezidenta ze dne 8. března 1940,¹⁰ jímž se vyvazovali ze slibu daného Československé republice¹¹ a slibovali poslušnost „Vůdci Velkoněmecké říše“. Zároveň jim hrozilo trestní stíhání, jestliže by odepřeli složit slib nebo se provinili proti jeho obsahu.¹² Této situaci se snažili čelit vesměs pragmaticky a nepodněcovat žáky k otevřenému odporu, jak je to patrné například na proslovu správce největší brněnské průmyslové školy Ladislava Duniewiczze, později vězněného gestapem: „Vážná doba klade požadavky na nás všechny ... abychom dostáli ke státu, národu a i před vlastním svědomím svým povinností. (...) Změněné státoprávní poměry vyžadují, aby ... si naše mládež uvědomila *výhody* plynoucí jí ze začlenění do Velkoněmecké říše.“¹³

Ztížená byla situace na školách, kde se v učitelském sboru vyskytoval kolaborant. Doslova diplomatické manévry museli (v souladu „se svým svědomím“) vyvinout učitelé zmíněné brněnské průmyslové školy, aby odvrátili aktivistické návrhy pozdějšího zatímního správce Jana Bujniaka¹⁴ (mimo jiné na zavedení povinného pozdravu vztyčenou pravicí, na zavedení vyučovacího předmětu říšská výchova, na osobní vyslovení bezpodmínečné loajality zastupujícímu říšského protektora Reinhardu Heydrichovi a podobně).¹⁵ Profesorský sbor po vleklé diskusi využil aktuální

10 Dekret státního prezidenta č. 83/1940 Sb. z 8.3.1940 o slibu členů vlády, veřejných zaměstnanců a jiných orgánů veřejné správy. In: *Sbírka zákonů a nařízení 1941*. Praha, Státní nakladatelství 1941, s. 225 n.

11 Nařízení č. 101/1918 Sb. veškerého ministerstva z 28.12.1918 o přísaze státních úředníků, úředníků podniků a zřízenců. In: *Sbírka zákonů a nařízení 1919*. Praha, Státní nakladatelství 1919, s. 87.

12 *Archiv města Brna* (dále AMB), f. Státní dívčí reálné gymnázium v Brně, osobní spisy členů sboru, pořadové číslo 6/86, 6/87, 6/88. Školy obdržely v dubnu a v květnu 1940 zvláštním oběžníkem Zemské školní rady vyrozumění o zániku závazků z dřívějších služebních přísah; zároveň byl připomenut paragraf 6 dekretu státního prezidenta, podle něhož mělo být stíháno odepření slibu nebo provinění proti jeho obsahu. Každý učitel musel předmětné vyrozumění podepsat. Vyrozumění, jakož i podepsané tiskopisy slibů (z roku 1918 i z roku 1940), jsou dosud uloženy v osobních spisech učitelů.

13 *Tamtéž*, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, Konferenční protokoly 1941/42, Kniha č. 1582, protokol o poradě 1.9.1941 (řeč ke sboru); srv. také GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Dramatické i všední dny protektorátu*. Praha, Themis 1996, s. 9 n. (kurzivou zvýraznila autorka).

14 Bujniak byl popraven na základě retribučních dekretů 20.6.1945 v Brně (viz LIŠKA, Otakar a kol.: *Vykonané tresty smrti: Československo 1918–1989*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu Parlamentu ČR 2000; online dostupné na <http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/police/udv/sesity/sesit2/sesit2.doc>).

15 AMB, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, Konferenční protokoly 1941/42, Kniha č. 1582, protokoly o mimořádných poradách profesorského sboru z 1. a 7.11.1941.

výzvy vlády ze 6. listopadu 1941, aby veřejnost „nehlobala o věcech, jejichž vedení odpovědně přísluší jedině státnímu prezidentu a vládě“, a návrhy jako politické zamítl.¹⁶

Ale i v takto postižených učitelských sborech se vyskytovaly projevy pasivní rezistence: učitelé například pod rozličnými záminkami odmítali árijský pozdrav.¹⁷ S přihlédnutím k faktu, že nově instalovaný správce v tomto ohledu nastolil tvrdý diktát, je to postoj obdivuhodný: „Jestliže žák nezdraví vztyčenou pravicí ... požadují německy psané vyjádření třídního, v němž objasní náležitým způsobem předmět provinění žáka... Žáky, kterým se do árijského pozdravu nechce, hlásí kdykoliv třídní pod vlastní zodpovědností ihned na ředitelství.“¹⁸

Nátlak na učitele přirozeně kulminoval v období heydrichiády. Desátého června 1942 na školy dorazil výhružný přípis ministra Emanuela Moravce, v němž se kategoricky pravilo: „Je vyvoloučeno, aby představený v těchto těžkých chvílích ... nevěděl o tom, jak ve skutečnosti vyhlíží po stránce spolehlivosti jeho podřízení. (...) V posledních dnech v rozsudcích stanného soudu velmi často se objevují jména profesorů a učitelů, což znamená, že představení těchto zločinců nekonali svou povinnost tak, jak si to představují. (...) Nezastavím se před žádnými ostrými prostředky, abych české školství zbavil elementů, které ohrožují existenci národa a v prvé řadě ovšem existenci českého školství.“¹⁹

Obálka České mluvnice pro hlavní a nižší střední školy Františka Vítka (Praha, Školní nakladatelství 1945)

16 Tamtéž.

17 „Stran pozdravu zdviženou paží bylo několik připomínek. Profesor ing. dr. Josef Stenzl se omlouvá, že *nemůže zdraviti*, protože má v *pravém rameni kloubový reumatismus*.“ (Tamtéž, Protokol o mimořádné poradě profesorů třídních dne 16. dubna 1942, kurzivou zvýraznila autorka.) Zdravotní indispozice byly častým znakem pasivního odporu protektorátních zaměstnanců (viz BRANDES, Detlef: *Češi pod německým protektorátem*. Praha, Prostor 1999, s. 413).

18 AMB, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, Konferenční protokoly 1942/43, Kniha č. 1583, příloha k protokolu 2/1942.

19 Tamtéž, k. 1731, oběžník ministerstva školství a národní osvěty č. 50575/42-II z 10.6.1942 „Vážný apel na učitelstvo a žactvo“.

Věty citované v předchozích odstavcích ilustrují dva hlavní přesvědčovací principy uplatňované vůči učitelům: neustálé zastrašování a morální apely na „rozumný postoj“. K nim se družila antikomunistická rétorika a vyvolávání malověrného fatalismu: „Připusťme v pohádce, že německý voják pod sovětským náparem ustoupí až do Münchenu. Co bude pak s českým národem? Ubozí bloudí! V okamžiku, kdy do Prahy vtáhne vojsko Stalinovo, z českých zemí bude utvořena sovětská republika, do které pan Beneš bude mít přístup přísně zakázán. Do Prahy vpadne se sovětskými vojsky pan Gottwald. A bude to právě náš inteligentský bloud, kterému zrekvírují ze tří pokojů dva a kterého pošlou v první řadě na práci s lopatou.“²⁰

Časopisecký diskusní ruch, dříve zcela běžný, utichl. Zastavena byla periodika, na jejichž stránkách se diskutovalo o otázkách vyučování, jako například *Časopis Spolku profesorů průmyslových a odborných škol*, *Hospodářská škola*, *Střední škola* a jiná. Zaniklé pedagogické časopisy měl nahradit *Vychovatel v Čechách a na Moravě*, který vyšel poprvé 15. listopadu 1943 a jehož úkolem bylo sjednotit všechny pedagogy, dosud „roztržštěné v různých skupinách a kolem různých tisků“. *Vychovatel* byl tiskovinou nezakrytě prorežimní, nevalné odborné úrovně, a měl především za úkol formovat „nové“ pedagogy – v souladu s ideovou směrnicí, že „nový svět, který se v Evropě rodí pod vedením nacionálněsocialistické revoluce, žádá si nového člověka“.²¹

Všichni účastníci výchovně-vzdělávacího procesu byli podrobeni všeobjímající germanizaci. A přestože se úspěšné složení zkoušky z němčiny stalo podmínkou pro jakýkoliv služební postup, výsledky nebyly z pohledu dohlížitelů nad českou školou uspokojivé.²² Neznalost němčiny přitom znamenala likvidační faktor, a to i pro jejich zkoušející, jimiž byli aprobovaní němčináři. Ilustruje to úryvek z dopisu pedagoga a renomovaného autora školních učebnic Václava Medonosa jeho kolegyni Lidmle Žofkové: „Předpisy o zkouškách (způsobnosti z němčiny – pozn. autorky) byly ztříšněny. Profesori zkoušejí (někteří) velmi přísně, poněvadž se obávají, že jestliže by zemská inspekce zjistila neschopnost učitele němčiny, půjde se na ty, u kterých dělali zkoušky (že je pustili), a to by mohlo mít vážné (existenční) důsledky pro ně.“²³

Postupující germanizace zasáhla zejména lexikální rovinu jazyka, a to přejímáním výrazů označujících jednotlivé oblasti státní správy či hospodářství; ty však

20 MORAVEC, E.: Vážná slova k českému učitelstvu. In: *Věstník pedagogický*, roč. 21, č. 1 (1943), s. 1.

21 TÝŽ: Prolog ministra školství. In: *Vychovatel v Čechách a na Moravě*, roč. 1, č. 1 (1943–1944), s. 1.

22 K tomu srv. DOLEŽAL, J.: *Česká kultura za protektorátu*, s. 70 n. (viz pozn. 1). Podobně vyznívá i poznámka absolventky dívčího reálného gymnázia z roku 1945 (výzkum autorky): „Chudák naše profesorka zeměpisu neuměla německy a musela se na hodinu našprtat nazpaměť.“

23 *Literární archiv Památníku národního písemnictví*, Praha (dále LA PNP), f. Lidmila Žofková, korespondence, složka Václav Medonos, dopis Václava Medonosa z 23.4.1942.

v běžném používání nabyly pejorativního významu, když byly derivovány sufixy nesoucími v češtině dehonestující příznak: *pracák* namísto *Arbeitsamt*, *luftšucák* jako příslušník organizace *Luftschutz* a podobně. Jazykové přejímky neznamenal pro národní jazyk větší nebezpečí, tím mohl být jiný jev: spisovná čeština byla pozvolna funkčně omezována. Byla vytlačena z úředního styku, redukována byla její funkce vyučovacího jazyka, ztrácela postavení i coby jazyk uměleckých děl. To vše vyvolávalo obranný reflex jejích uživatelů a zvýšený zájem o češtinu, ať už o její fungování jako komunikačního prostředku nebo o teoretickou znalost jejího systému.²⁴ Pocit ohrožení modeloval vztah k národnímu jazyku do velké intenzity a emocionality.²⁵ Tento veřejný postoj se analogicky promítl i do vyučování mateřského jazyka: „Profesoři zdůrazňovali příkladnou znalost češtiny jako základní průkaz a povinnost národní příslušnosti.“²⁶

Postavení českého jazyka v učebních plánech

V důsledku zřízení protektorátu byly 27. července 1939 vyhlášeny poslední předválečné osnovy všech předmětů vyučovaných na středních školách. Zásahy okupační moci byly ještě slabé, proto osnovy stále zachovávaly postavení češtiny jako ústředního vlastivědného předmětu. Hodinová dotace češtiny zůstala zachována v nezměněné podobě, jak to ilustruje následující tabulka:²⁷

Typ školy, ročník	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Gymnázia	5	5	4	4	3	3	3	4	31
Reálky	5	5	4	4	3	4	4	0	29

Jen o čtyři měsíce později nacisté uzavřeli české vysoké školy. Podle záměrů státního tajemníka Karla Hermanna Franka, zformulovaných ve známém memorandu v roce 1940, bylo prvořadými úkoly školské politiky „vymýcení českého dějinného

24 Viz *Archiv Masarykovy univerzity*, Brno (dále AMU), f. František Trávníček, k. 46, „Český jazyk za protektorátu“ (rukopis). Autor zmiňuje „tisíce dopisů“ čtenářů jazykových sloupků protektorátních *Lidových novin*.

25 Srv. také DANEŠ, František: Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: KUCHAR, Jaroslav a kol.: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha, Academia 1979, s. 79–91; BĚLIČ, Jaromír: 50 let spisovné češtiny v samostatném státě. In: *Kultura českého jazyka*. Liberec, Severočeské nakladatelství 1969, s. 19–29.

26 ŠMEJKALOVÁ, Martina: Komunikační klima při výuce českého jazyka: Historický pohled. In: KESSELOVÁ, Jana (ed.): *Jazyk a literatúra v škole: Zážitok a poznanie*. Prešov, Fakulta humanitných a prírodných vied 2008, s. 117–121. Citován je výrok absolventa Reálného gymnázia Smíchov v Praze z roku 1942.

27 Zdroj: *Zatímní učebné osnovy*. Praha, Státní nakladatelství 1939, s. 6

mýtu“, výchova mládeže k říšské myšlence, odbourání nejprve středního, pak i národního školství a germanizace škol.²⁸

Přesto se však ministerstvo školství zachovalo do jisté míry protisměrně, jak plyne z dalších učebních plánů, jež vešly v platnost od školního roku 1940/1941. Je smutným paradoxem, že až nyní, v době německé nadvlády, se češtině dostalo vyšší hodinové dotace,²⁹ po níž se v odborných pedagogických časopisech volalo již od roku 1918, a čeština tak měla vyhrazen dosud historicky nejvyšší počet vyučovacích hodin. Tato skutečnost byla v souladu s celkovým vzepětím národního uvědomění v prvních dvou letech okupace³⁰ a měla také utvrzovat domácí obyvatelstvo v pocitu, že je respektována autonomie protektorátu. V pozdějších letech války pak alespoň částečně zmírňovala křiklavý rozdíl mezi počtem hodin mateřštiny a stoupající hodinovou dotací němčiny. Navýšení hodin češtiny v kontrastu s všeobecným poněmčováním je tak třeba chápat jako taktický ústupek obyvatelům protektorátu, kteří jako pracovní síla měli pro chod německého válečného hospodářství klíčový význam.³¹ A ještě jeden důvod této „úlitby“ můžeme zvažovat: vzhledem k tomu, že český jazyk měl plnit významnou převýchovnou úlohu, měla jeho vyšší hodinová dotace otevírat prostor pro zařazení nových složek obsahu učiva týkajících se vývoje německého písemnictví.

Týdenní hodinová dotace češtiny a němčiny ve školním roce 1940/1941³²

Gymnázia	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Jazyk německý	6	6	5	5	5	5	5	5	42
Jazyk český	5	5	4	4	4	4	4	4	34

Reálky	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	Celkem
Jazyk německý	6	6	5	5	5	5	5	37
Jazyk český	5	5	4	4	3	4	4	29

28 Viz BOSÁK, F.: *Česká škola v době nacistického útaku*, s. 11 (viz pozn. 1); TUNYS, Ladislav: *Noc před opravou: K. H. Frank a jeho obhájce. Archivy promluví*. Praha, Nakladatelství J&J 1995, s. 64.

29 Srv. již VESELÁ, Zdenka: *Kapitoly z literární pedagogiky*. Praha, SPN 1977, s. 30 n.

30 Viz např. TOMEŠ, Josef: O české kultuře v letech 1939–45. In: KOPECKÝ, Miloslav (ed.): *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, sv. 2: *Obrozený národ na fóru evropském a světovém*. Praha, Evropský literární klub 1999, s. 519–540.

31 Již den po svém nástupu do funkce zastupujícího říšského protektora prohlásil Reinhard Heydrich před zástupci tisku, že ho zajímá pouze to, aby prostor Čech a Moravy využil svého hospodářského potenciálu. „Co tomuto cíli slouží, budu podporovat,“ vyjádřil se jasně. (HAA-SIS, Hellmut G.: *Smrt v Praze: Atentát na Reinharda Heydricha*. Praha, Vitalis 2004, s. 62; srv. také DESCHNER, Günther: *Reinhard Heydrich: Architekt totální moci*. Praha, Rybka Publishers 2002, s. 229.)

32 Výnos MŠANO z 9.9.1940, č. 110845/40-I. Přetištěn ve *Věstníku Ministerstva školství a národní osvěty*, roč. 22, sešit 9 (1940), s. 223–226.

Výnosem ministerstva školství a národní osvěty z 6. srpna 1941 byla provedena zásadní reorganizace středního školství:³³ reálky z jeho systému vymizely a byly postupně změněny na osmiletá reálná gymnázia podle německého vzoru, rozdělená na chlapecká a dívčí, s rozdílnými vzdělávacími plány i programy. Jako samostatný typ se připouštělo gymnázium, takzvané klasické, to však zůstalo vyhrazeno pouze chlapcům. Byl vyhlášen nový přehled vyučovacích hodin, jímž bylo na chlapeckých reálných gymnáziích a na gymnáziích klasických v souhrnu všech ročníků němčině přisouzeno osmačtyřicet hodin týdně.

Týdenní hodinová dotace češtiny a němčiny ve školním roce 1941/1942³⁴

Gymnázia reálná chlapecká	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Jazyk německý	6	6	6	6	6	6	6	6	48
Jazyk český	5	5	4	4	4	4	4	4	34

Gymnázia reálná dívčí	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Jazyk německý	6	6	5	5	5	5	4	4	40
Jazyk český	5	5	4	4	4	4	3	3	32

Gymnázia klasická	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Jazyk německý	6	6	6	6	6	6	6	6	48
Jazyk český	5	4	4	4	4	4	4	4	33

Čtvrtého října 1941 byl dorovnán vzniklý deficit i na dívčích reálných gymnáziích a 5. srpna 1942 byl počet hodin němčiny rozšířen na osm týdně na vyšším stupni.³⁵

Týdenní hodinová dotace češtiny a němčiny ve školním roce 1941/1942³⁶

Gymnázia reálná dívčí	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Jazyk německý	6	6	6	6	6	6	6	6	48
Jazyk český	5	5	4	4	4	4	3	3	32

33 O tom se pojednává v četné sekundární literatuře (srv. pozn. 1).

34 Výnos MŠANO z 6.8.1941, č. 98445-I. In: *Tamtéž*, roč. 23, sešit 8 (1941), s. 272 n.

35 Viz ŠMEJKALOVÁ, Martina: Prostor okleštěný: Čeština na středních školách Protektorátu Čechy a Morava. In: MITTER, Patrik – KOTEN, Jiří (ed.): *Prostor v jazyce a literatuře*. Ústí n/L., Univerzita J. E. Purkyně 2007, s. 167–170.

36 Výnos MŠANO ze 4.10.1941, č. 121280-I. In: *Věstník Ministerstva školství a národní osvěty*, roč. 23, sešit 11 (1941), s. 389.

Týdenní hodinová dotace češtiny a němčiny ve školním roce 1942/1943 (vyšší stupeň)³⁷

Reálná gymnázia	V.	VI.	VII.	VIII.	Celkem
Jazyk německý	8	8	8	8	32
Jazyk český	4	4	4	4	16

Ve školním roce 1944/1945 germanizační tlak na střední školy poněkud zeslábl.³⁸ Odpovídá tomu i výnos ministerstva školství a lidové osvěty (v červnu 1942 došlo ke změně názvu ministerstva) ze 17. srpna 1944, v němž se konstatovalo, že s ohledem na pokroky dosažené ve výuce němčiny a také dějepisu, zeměpisu a matematiky (zčásti vedených v němčině) může být ve školním roce 1944/1945 ve všech třídách povoleno snížení počtu hodin němčiny za týden z osmi (tolik činila dotace němčiny ve svém kulminačním bodě) na šest. Hodinová dotace pro češtinu se do konce války nezměnila a představovala pět hodin v prvních dvou a čtyři hodiny ve zbývajících šesti ročnících reálných gymnázií, respektive pět hodin v prvním a čtyři hodiny ve zbývajících sedmi ročnících klasických gymnázií.³⁹ Tyto úpravy však zůstaly fakticky nerealizovány, protože školní vyučování jako celek ve školním roce 1944/1945 v podstatě zkolabovalo.

„Předmět utvářející názor“

První změny poznamenaly vyučování češtiny v souvislosti se sílící hrozbou války ještě na sklonku první republiky a příznačně se týkaly výchovných cílů. V souvislosti s vyostřenou domácí i zahraniční situací do výuky češtiny pronikaly prvky *branné výchovy*,⁴⁰ jejíž těžiště spočívalo v literární složce vyučovacího předmětu, zatímco jazyková složka na rozvoji brannosti participovala zejména mluvními cvičeními a tématy písemných slohových prací. Deziluze z dosavadního vývoje a deprese z mnichovských událostí pak vyústily v duchovní atmosféře druhé republiky mimo jiné ve větší důraz na tradiční křesťanské hodnoty.⁴¹ V souladu s těmito tendencemi

37 Výnos MŠ z 5.8.1942, č. 67370-II. In: *Tamtéž*, roč. 24, sešit 9 (1942), s. 301.

38 „Se zhoršující se vojenskou situací hitlerovského Německa ... ztrácely germanizační plány svou aktuálností.“ (DOLEŽAL, J.: *Česká kultura za protektorátu*, s. 80 – viz pozn. 1.)

39 Viz *Státní okresní archiv Hradec Králové (SOka Hradec Králové)*, f. Gymnasium J. K. Týla Hradec Králové, k. 52, inventární číslo (inv. č.) 966, německy psaný výnos ministerstva školství a lidové osvěty č. 67971/44-II/2 ze 17.8.1944.

40 Viz Výnos MŠANO č. 112426-II z 5.8.1938. In: *Věstník Ministerstva školství a národní osvěty*, roč. 20, sešit 8 (1938), s. 301–303.

41 Viz RATAJ, Jan: *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha, Karolinum 1997, s. 136.

15

Dbejme vždy svého zevnějšku, chovejme se slušně – ale nezapomínejme, že i naše řeč je důležitým doporučovacím listem. Vyjadřujeme se vždy výstižně a čistě!

Ptáka poznáš po peří — člověka po řeči!

Mluvme prostě — ale správně a slušně!

Přijda domů, zuji svou obuv, a převlék- na se zaujmu své místo u stolu, očeká- vaje oběda.	Když přijdu domů, zuju se, převléknu a sednu si za stůl. Čekám na oběd.	Já když vpadnu dom, tāk majznu škrábama do kouta, schodím vohoz a seknu sebou k stolu. Čekám na futro.
--	--	--

	Jazyk	
strojený	přirozený	hrubý

Jazyk kterého sloupce označíte jako papírový, nepřirozený?

Který sloupec je napsán prostým lidovým jazykem?

A který jazykem spodiny?

Varujme se krajností! Strojenost i sprostota slušné lidi odpuzují.

Mluvte prostě — ale správně!

Správné řeči se učíte především v hodinách vyučovacího jazyka.

Řekněte správně po česku:

To je dneska hic!	To bylo fain.
Ten se zatumloval.	Zaplat' u kasy!
Je furt v luftě.	Mám novej futrál na housle.
Klepal tepichy.	Hraje na valdhornu.
Leží ve špitále.	Hans sedí na sicu vpředu.
K večeri sme měli kafe.	Počkej, až vytáhnou šraňky!
Jak vám ten buřt šmakoval?	Fotr je v maštali.
Ten dělal velký voči.	Kódl hraje v beku.
Vemte u nás místo!	Byls ofsajt.
Nedělej fóry!	Chytil ho za fligl.
Je ostríhaná na bubíka.	Měl na botách šporny.
Pil jen špiritus.	Kravata je v šufleti.
Nešvindluješ?	To byl pěknej vinš.

Všímejte si pozorně řeči svých spolužáků!

Pro nečeská slova a výrazy, které se v jejich řeči vyskytují nejčastěji, najdete výstižné výrazy české, napište je na boční tabuli a dbejte, aby se dokonale vžily (upozorňujte, budujte . . .).

Vyjadřujeme se vždy výstižně a čistě! Ukázka z České mluvnice pro hlavní a nižší střední školy Františka Vítka

se ve vyučování češtiny objevily hypertrofované projevy *národovectví a křesťanství*, opět zejména ve slohových cvičeních.⁴²

Nejzřetelnější změnou učebních osnov v roce 1939 bylo odstoupení od dřívějšího konceptu čechoslovakismu, což se odrazilo ve vypuštění – byť ne bezesbýtku – učiva o slovenštině a také ve změně názvu vyučovacího předmětu z *jazyka československého* na *jazyk český*. Již 7. května 1940 však Úřad říšského protektora vydal přípis, podle nějž měly být relativně čerstvé učební osnovy přezkoumány a přepracovány.⁴³ Revizní proces byl dosud v rukou domácích odborníků: například revizí osnov pro obchodní akademie byl pověřen Studijní ústav obchodního školství,⁴⁴ analogicky probíhal revizní proces na průmyslových školách,⁴⁵ k budoucím osnovám se vyjadřovaly v rozsáhlé dotazovací akci i školy, na podkladě jejichž podnětů byl zpracován návrh nových učebních osnov pro jazyk český. Realizace se však již nedočkal.

Po dobu platnosti učebních osnov z roku 1939 se vyučovací předmět „český jazyk“ zásadně neodchýlil od své předválečné podoby. Tento stav trval až do listopadu 1941, tedy přibližně do příchodu Reinharda Heydricha jako zastupujícího říšského protektora. Čeština však byla od počátku války jako jeden z „předmětů utvářejících názor“ (*Gesinnungsgegenstände*) vystavena zesílenému tlaku okupační školské politiky,⁴⁶ jak o tom svědčí i zde citovaná směrnice: „Pěstování mateřského jazyka ... je velmi vydatným prostředkem výchovy národní a sociální. (...) Proto je třeba zdůrazňovati vše, co podporuje vzájemné pochopení a loajální spolupráci národa českého s německým. (...) Vyučovací jazyk přispívá k výchově žáků v ušlechtilé povahy, které živě cítí své povinnosti k národu, vlasti, Říši a lidstvu.“⁴⁷

42 NA, f. Zemská školní rada, k. 91, Zpráva gymnázia v Praze, Slezské ulici, nové učební osnovy.

43 Informace o něm obsahují různé spisy (viz např. NA, f. Ministerstvo školství, inv. č. 1604, sign. 11 I, k. 1408, Normální přehled vyučovacích hodin; materiál objevil J. Lesák).

44 Pro češtinu byla jmenována komise, kterou tvořili dva inspektori obchodního školství (Antonín Bernásek a Bohumil Vydra) a čtyři profesori obchodních škol (Jan Kaňka, Karel Oliva, Karel Polák a Jan Strnad). Viz *tamtéž*, f. Ministerstvo školství, inv. č. 1629, sign. 15, k. 1510, výnos MŠANO č. 69577 z 29.5.1940 (materiál objevil J. Lesák).

45 Komisi tvořili předseda Jaroslav Veselský, profesor 1. průmyslové školy v Praze, dále hlavní redaktor *Časopisu Spolku profesorů průmyslových a odborných škol* Adolf Janáček a profesor 2. průmyslové školy v Praze Vítězslav Tichý (*tamtéž*, inv. č. 1637, sign. 16, k. 1597, výnos MŠANO č. 70745/40-II/2 z 1.6.1940; materiál objevil J. Lesák).

46 Srv. ŠMEJKALOVÁ, Martina: Český jazyk jako vyučovací předmět: Strípky z archivního výzkumu (1918–1953). In: BALOWSKI, Mieczysław – MOLDANOVÁ, Dobrava (ed.): *Co všechno slovo znamená: Sborník příspěvků věnovaných prof. PhDr. M. Čechové, DrSc. Ústí n/L., Univerzita J. E. Purkyně 2007*, s. 327–337.

47 Státní okresní archiv Kutná Hora (SOKA Kutná Hora), f. Učitelský ústav při klášteře sv. Voršily v Kutné Hoře, k. 15, neinventarizováno, prozatímní inv. č. 303, Směrnice pro vyučování, 1940.

Titulní list 5. dílu Nové čítanky (Praha, Školní nakladatelství 1943), včetně poukázky na knihu zdarma. Na levé straně idylický pohled na zasněženou Prahu

Vyučování češtině bylo podrobeno zostřenému dohledu, aby bylo vedeno „v duchu naprosté loajality k Velkoněmecké říši a jejímu Vůdci“.⁴⁸ Do struktury vyučovacích cílů českého jazyka přibýly další formativní aspekty: měla se zdůrazňovat souvislost vývoje českého písemnictví s literaturou německou a předmět měl vychovávat k říšské myšlence.⁴⁹

Ve výuce českého jazyka je spolehlivým a nejrychlejším indikátorem změn politické situace – a toto pravidlo platí napříč politickými systémy – slohové vyučování, respektive témata slohových prací. Proto i za protektorátu mezi ně záhy začala pronikat německá realita, historie a kultura. Dokumentují to například názvy témat zpracovávaných v Lindnerově ústavu učitelském v Kutné Hoře: Německý národ po stránce národopisné (1941), Vyučování němčině na českých školách národních

48 AMB, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, k. 1729, směrnice MŠANO č. 47190/41-II/2 ze 17.4.1941.

49 Nový úkol střední školy. In: *Střední škola*, roč. 21 (1941) s. 65–67.

(metodické pojednání), Čechy a Morava v Říši (dějepisně-zeměpisný rozbor přednášky státního tajemníka K. H. Franka) (1942) a podobně.⁵⁰

Jako hlavní nebezpečí pro úspěšnou inkorporaci nacistické ideologie do vyučování se přes všechna zmíněná opatření postupně ukazovalo *vyučování literatury*, které bylo tradičně situováno na takzvaný vyšší stupeň gymnázií. Až se později bude uvažovat o zavedení přeškolovacích kurzů pro učitele češtiny, bude pomýšleno nikoliv na jazykovou výuku, ale na ty oblasti učiva, „v nichž se utváří smýšlení, totiž národopis a literaturu“.⁵¹

Z díky školních nařízení je ale patrné, že se změnami na vyšším stupni se počítalo již od prvního roku války: „Bude radno probírat na vyšším stupni *zatím* literární historii, pěstovati stylistický výcvik, konati mluvní a řečnická cvičení.“⁵² Sedmnáctého listopadu 1941 pak skutečně Moravcovo ministerstvo vydalo nařízení, jímž dramaticky zasáhlo do uspořádání jednotlivých složek učiva: „Podle dosavadních zjištění neposkytují učitelé českých škol všech druhů, kteří vyučují předmětům utvářejícím názor (dějepisu, zeměpisu, české literatury a náboženství), ve své většině postačující jistoty, že svým vyučováním vychovávají žáky otevřeně k říšské myšlence... Proto při vyučování českému jazyku na českých školách všeho druhu zastavuje se s okamžitou platností až na další veškeré vyučování dějinám literatury.“⁵³

Toto opatření představovalo bezprecedentní zásah do vyučovacího předmětu ustáleného ve víceméně konstantní podobě od zavedení obligátního vyučování v roce 1848. Nerozbornost jeho základních dvou konstitutivních složek, českého jazyka a české literatury, byla poprvé narušena.

Dva týdny poté následoval další pokyn: „Při vyučování jazyku českému budiž ... věnováno více času teoretickému a praktickému výcviku jazykovému a slohovému, poetice a četbě naprosto nezávadných spisů. (...) Látky historické jsou při mluvních a řečnických cvičeních a při písemných zkouškách vyloučeny.“⁵⁴ Opakované upozornění v tomto duchu došlo na střední školy znovu v srpnu 1942.⁵⁵

50 *SOKA Kutná Hora*, f. Lindnerův učitelský ústav Kutná Hora, registratura z let 1940–1942, k. 41, neinventarizováno, prozatímní inv. č. 374, protokol o 4. řádné a závěrečné poradě z 25.6.1941; *tamtéž*, k. 42, prozatímní inv. č. 375, protokol o 4. řádné, a to 3. klasifikační poradě z 8.5.1942.

51 WILLINGER, Josef: Rankenheim: Pohled zpět i kupředu. In: *Vychovatel v Čechách a na Moravě*, roč. 1, sešit 1 (1943/1944), s. 17–20, zde s. 20 (kurzivou zvýraznila autorka).

52 *SOKA Kutná Hora*, f. Lindnerův učitelský ústav Kutná Hora, registratura z let 1940 a 1941, k. 40, prozatímní inv. č. 374, nařízení zemského školního inspektora z 29.8.1940 (kurzivou zvýraznila autorka).

53 *SOKA Hradec Králové*, f. Učitelský ústav Hradec Králové, k. 57, inv. č. 993, oběžník České zemské školní rady pro Čechy v Praze č. 327 z 29.11.1941, dle výnosu MŠANO č. 144688/41-I/1 ze 17.11.1941.

54 *Tamtéž*, oběžník České zemské školní rady pro Čechy v Praze č. 338 z 8.12.1941, dle výnosu MŠANO č. 148497/41-I/1 z 2.12.1941.

55 *Archiv Gymnázia Na Zatlance* (Praha), nezpracováno, výnos ministerstva školství 90365/42-II/2 z 31.8.1942 (německy); dokument objevil J. Lesák.

Zmíněné výnosy přinesly jazykovému vyučování smutný benefit: důrazem na „výcvik jazykový a slohový“ byl poprvé otevřen dostatečný prostor pro výuku jazyka a mluvnice také na vyšším stupni gymnázia, kde dosud převládala hlavně literární historie. Z hlediska vývoje předmětu je tento okamžik zlomový, neboť v budoucnu bude pokládán za východisko pro vytváření teoretických koncepcí jazykového vyučování na středních školách.

Hodiny češtiny nyní tedy měly vytvářet čtyři základní pilíře: mluvnice, sloh, četba a poetika. A zde nastal problém. Učitelé, kteří nebyli zvyklí jazyk na vyšším stupni gymnázií vyučovat, byli bezradní. Za této situace proto vystoupili praktické a lingvistické spříznění činností v Kruhu přátel českého jazyka s novou osnovou obsahu učiva českého jazyka.⁵⁶

Ve svém návrhu, který byl posledním rozsáhlejším rozpracováním učiva za protektorátu, autoři otevřeli možnost kompenzovat potlačenou literární historii obratem k historickému vývoji českého jazyka.⁵⁷ Do obsahu učiva pro pátou třídu ve vyšší míře než dříve zařadili jazyk starších období; poprvé se takto v programovém materiálu setkáváme například s poměrně detailním výkladem vývoje pravopisu a historickou syntaxí. Vzhledem k tomu, že historické jazykové jevy měly být jako tradičně probírány při četbě ukázek starší české literatury, byla jejich prostřednictvím cesta k zakázané literárněhistorické problematice otevřená. Jednotlivé historické etapy z obsahu učiva nevymizely, jen byly zastřešeny nezávadným názvem „Teorie literatury a četba“, za nímž se

Vyobrazení morového sloupu v Olomouci
z 5. dílu Nové čítanky

56 Viz BEČKA, Josef Václav – HALLER, Jiří – GREGOR, Alois – KOTALÍK, Josef – KVAPIL, Josef Šimon – LOMSKÝ, Josef – SCHAMS, Rudolf – ŠMILAUER, Vladimír: Příspěvky k vyučování jazyku českému ve vyšších třídách středních škol. In: *Věstník českých profesorů*, roč. 49, č. 42 (1941), s. 94–118.

57 Dnes se lze již jen domýšlet, proč z legendy *O Jidášovi* byl k memorování určen právě úryvek ohraničený slovy: „Znamenajmy při tom z vlasti ... oplyneš.“ Doufali autoři návrhu, že jeho aktuální význam zůstane cenzuře skryt?

ovšem skrývala obvyklá periodizace vývoje literatury: někdejší historicky vymezené období starší české literatury bylo substituováno nadpisy „Lyrika“ a „Epika“, „Báseň didaktická“, „Nauková próza o jazyce“ a podobně. To se ukázalo jako východisko: změnil se úhel pohledu na literární historii a jednotlivé její partie byly dohlížecím místům prezentovány, ať už v učebnicích nebo ve výuce, jako výklady literárněteoretické a stylistické.

Kardinální otázkou samozřejmě je, zda učitelé dovedli, chtěli či mohli nabízené možnosti využívat. Na to zřejmě již nikdy v úplnosti nenajdeme odpověď. Literární historik Václav Černý, někdejší středoškolský profesor, ve svých *Pamětech* popisoval situaci skepticky: „Záleželo víceméně na učiteli... Od kvinty až po oktávu mohl ... svoje hodiny prokoukat z okna nebo protlouci jakýmkoliv tlachem, aniž kdo co namítl. Mohl od primy do oktávy učit českému pravopisu a české mluvnici... Mohl se studenty číst vybrané ukázky z českých autorů...“⁵⁸ Naše doklady jsou příznivější, a to jak z pohledu jazykové, tak literárněhistorické výuky: „Vlastenec profesor češtiny velmi dobře v hodinách češtiny nás vedl k vlasteneckému citění a zkušeně při využití výuky jazykové a slohové přednášel historii českého národa.“⁵⁹

Zajímavé je, jak bylo omezení literární historie reflektováno v odborném tisku. Nepřekvapí, že v tendenčním *Vychovateli v Čechách a na Moravě* bylo uvítáno nadšeně: „Úkolem literárního vyučování není znalost životopisných a bibliografických dat ani znalost básnických ozdob, nýbrž dílo samo ve své plnosti.“⁶⁰ Náhlá preference poetiky a jazykového vzdělávání ale mohla konvenovat i odborníkům publikujícím na stránkách standardních časopisů, protože faktografický a expanzivní (tedy na úkor ostatních složek předmětu jdoucí) charakter výuky historie literatury byl v diskusích kritizován již několik desetiletí.⁶¹ Rozšíření mluvnického vyučování *implicitě* kvitovali lingvisté: „Posledními výnosy uvolnil se na vyšším stupni čas i pro vyučování mluvnické; osnovy dosud předepisovaly jen občasné opakování a prohlubování znalostí mluvnických z tříd nižších.“⁶² Periodikum *Střední škola* v roce 1943 uveřejnilo také článek literárního teoretika Jana Mukařovského, který se již dříve netajil kritikou faktografického pojetí středoškolské výuky dějin litera-

58 ČERNÝ, Václav: *Paměti*, sv. 2: *Křik Koruny české 1938–1945. Náš kulturní odboj za války*. Brno, Atlantis 1992, s. 227.

59 Tak vzpomíná absolvent obchodní akademie, který maturoval v roce 1946. Podobných svědectví autorka při svém výzkumu shromáždila větší množství.

60 HEIDENREICH, Julius: Moravské Valašsko ve dvou nových románech. In: *Vychovatel v Čechách a na Moravě*, roč. 1, sešit 1 (1943/1944), s. 7–11, zde s. 8.

61 Bohuslav Havránek dokonce počátkem 30. let při přípravě nových učebních osnov napsal Janu Mukařovskému: „Nejdůležitější je, myslím, pozít tu hydru nadbytečné literární historie.“ (HAVRÁNKOVÁ, Marie: *Pražský lingvistický kroužek v korespondenci*. Praha, Academia 2009, s. 57.)

62 BEČKA, J. ad.: Příspěvky k vyučování jazyku českému na vyšších třídách středních škol, s. 102 (viz pozn. 56).

tury:⁶³ „Poetika na střední škole nebývala v nedávných letech příliš favorizovanou součástí vyučování. (...) Hlavní slovo v literárním vyučování připadalo literární historii, pojaté biograficky a bibliograficky: poskytovala řadu dat vhodných k memorování i soubor vděčných otázek při zkouškách.“ Zároveň ale také on nabízel cestu k zakázanému učivu: „Především je pro dnešní poetiku bytostně nutné nazírat na dílo básnické jako na součást vývojového proudu, pojímat je jako jev historický. (...) Pro školu vyplývá z tohoto stavu vědy požadavek, aby básnické dílo bylo žákovi předkládáno ... jako součást stále plynoucího dění: má se žákovi jevit v souvislosti s tím, co před ním předcházelo, popřípadě i s tím, co po něm následovalo.“⁶⁴

Některé z tehdy vyslovovaných myšlenek, jako například že „literární výchova se stává součástí umělecké kultury, stejně jako hodiny výtvarnictví nebo hudby“,⁶⁵ se staly později – a jsou i v současnosti – legitimními diskusními tématy. Důraz na práci s textem, omezení literárněhistorické encyklopedičnosti, to všechno jsou tendence, které lze přijímat pozitivně. Závažná byla přirozeně skutečnost, že primárně nešlo o omezení míry faktografičnosti, ale o paušální postih celé literární historie, motivovaný nikoliv odbornými, nýbrž ideologickými zřeteli.

Dopad výnosu byl později poněkud modifikován. Ve školním roce 1942/1943 nastal posun od prostého vyloučení české literární historie k jejímu přizpůsobení germanizačním a asimilačním záměrům. Ukazuje to učební rozvrh, v němž jsou pro

Obálka 7. dílu Nové čítanky (Praha, Školní nakladatelství 1943)

63 Například už v článku z roku 1925: MUKAŘOVSKÝ, Jan: Vyučování jazyku mateřskému na školách francouzských a o potřebě jeho reformy na školách našich. In: *Střední škola*, roč. 5 (1925), s. 17–23, 49–60, 129–137, 219–225 a 262–265.

64 TÝŽ: Poetika jako základ literární výchovy na středních školách. In: *Tamtéž*, roč. 23 (1943), s. 205–215, zde s. 205 a 210. Kamil Hornák dokonce v záměru „naznačit učitelům češtiny, že o vývoji české literatury lze učit i pod jménem poetiky“, spatřuje hlavní důvod, proč byl článek vůbec napsán (HORNÁK, Kamil: Jan Mukařovský a škola. In: *Český jazyk a literatura*, roč. 17, č. 3 (1966–1967), s. 97–101, cit. s. 100).

65 HEIDENREICH, J.: Moravské Válašsko ve dvou nových románech, s. 8 (viz pozn. 60).

český jazyk zastoupena témata „Německý a český klasicismus“, „Vliv heidelberské romantiky na Hanku a Čelakovského“, „Vlivy německé filosofie a básnictví na Máchu“, „Vliv Mladého Německa a poetického realismu“, „Českoněmecká symbióza u Klostermanna“, „Vliv německé filosofie na Březinu“ a podobně.⁶⁶ Česká literatura v tomto pojetí se měla stát appendixem mohutné vývojové linie literatury německé.

V oblasti *jazykové výchovy* hrál pozitivní roli fakt, že ústřední vzdělávací cíl – rozvoj komunikace ve spisovném jazyce, poznání jeho systému a metajazyka – skýtá méně vstřícný prostor k ideologizaci. V jazykovém oboru vznikly v období protektorátu dokonce některé parciální didaktické počiny, na něž se v osvobozené republice navazovalo a které jsou dodnes předmětovou didaktikou hodnoceny jako přínosné. Jsou spjaty zejména s metodickými aktivitami didaktického odboru Kruhu přátel českého jazyka, na jehož platformě se po omezení prostoru pro svobodný vědecký diskurz řešily otázky vyučování češtiny. Přčetné osobní materiály jeho předsedy Vladimíra Šmilauera,⁶⁷ rozborů vyučovacích problémů, přípravy jednání odboru, vzájemná korespondence s učiteli češtiny, posudky učebnic, to vše svědčí o tom, že velká část české lingvodidaktiky se snažila *nebrat politickou realitu na vědomí*⁶⁸ a soustředila se o to intenzivněji na řešení odborných otázek.

Za mimořádně aktuální problém byla pokládána normalizace učiva a sjednocení dosud rozkolísané školské jazykovědné terminologie. Z podnětu didaktického odboru Kruhu přátel českého jazyka byla v roce 1944 normalizována vyjmenovaná slova a vzory deklinace a konjugace, jednotné mluvnické názvosloví bylo na české školy zavedeno výnosem z 20. ledna 1945.⁶⁹ Klíčovou roli přitom sehrál zaměstnanec ministerstva školství Václav Kouřim: „Jen jeho zásluhou byla schválena nová Pravidla českého pravopisu, normalizace vzorů a vyňatých slov, tedy vesměs věci, které zavedly *pořádek* do jazykového vyučování, o který jsme marně usilovali po dvacet let v první republice.“⁷⁰ Ve světle tohoto bezprostředně poválečného svědectví je patrné, že atmosféra centralistických režimů je pro nastolení „pořádku“ v různých oblastech vyučování příznivější než demokratické mechanismy, a že tento jev mohou dokonce přímí aktéři hodnotit pozitivně.⁷¹

66 AMB, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, k. 1744, Podrobné rozvrhy učiva na školní rok 1942/43.

67 V podobném duchu vyznívá např. i osobní fond Lidmily Žofkové. Oba osobní fondy se nacházejí v LA PNP.

68 K tehdejšímu postojům kulturní obce srv. TOMEŠ, J.: O české kultuře v letech 1939–45, s. 523 (viz pozn. 30).

69 Viz *Věstník Ministerstva školství*, roč. 27, č. 1 (1945), s. 15. Výnos byl vyhlášen se zpětnou platností od počátku školního roku 1944/1945.

70 LA PNP, f. Lidmila Žofková, korespondence, složka Václav Medonos, svědectví V. Medonosa z 16.5.1945, nesignováno.

71 Až do pádu komunistického režimu bylo odborné přesvědčení o didaktické užitečnosti jednotného mluvnického názvosloví podpořeno existencí jediné řady učebnic, po roce 1989 se

Důležité k tomu, aby si vyučování češtině podrželo i přes všechna omezení alespoň do jisté míry pevnou strukturu, bylo zachování ústní maturitní zkoušky z českého jazyka. Nové uspořádání vyučovacího předmětu se však do ní nemohlo nepromítnout. V intencích výše citovaných nařízení byl koncipován výnos z 23. února 1942, jímž se zdůrazňovalo, že se při maturitní zkoušce nesmějí zkoušet literárněhistorická data a životopisné podrobnosti.⁷² Až do maturit v letním pololetí školního roku 1943/1944 proto maturitní otázky vycházely z konkrétního literárního díla a dotýkaly se poetiky, osobnosti autora či autorské skupiny. Na hraně nařízení se už ocitaly poměrně časté otázky týkající se vývoje žánrů.⁷³ Mezi ústní maturitní otázky ale pronikala i témata zcela tendenční, jako například interpretace textů Emanuela Moravce, jehož soubory rozhlasových projevů byly předepsány jako povinná četba.⁷⁴

Koncepční změny se dotkly také učitelských ústavů, které byly vládním nařízením z roku 1941 přeměněny ze čtyřletých na pětileté⁷⁵. V závislosti na tom, jak němčina pronikala jako povinný vyučovací předmět na měšťanské školy i na školy obecné, měnily se samozřejmě také priority v obsahové náplni učiva učitelských

Ilustrace pomníku Bedřicha Smetany od Václava Myslbeka ze 7. dílu Nové čítanky

naopak opět rozkolísalo a dosavadní snahy o jeho znovusjednocení jsou zatím marné (viz MACHOVÁ, Svatava: Je standardizace školské jazykovědné terminologie neuskutečnitelným snem? In: *Český jazyk a literatura*, roč. 54, č. 4 (2003–2004), s. 174–179).

72 SOKA Kutná Hora, f. Lindnerův učitelský ústav Kutná Hora, registratura z let 1941 a 1942, k. 42, prozatímní inv. č. 375, protokol o 4. řádné, a to 3. klasifikační poradě z 8.5.1942.

73 Trojice zadávaných otázek potom mohly mít např. takovouto podobu: 1. Karel Toman: *Svatá rodina* – 2. Vývoj českého verše – 3. Legenda; 1. Růžena Svobodová: *Přítelkyně* – 2. Ženská otázka v české literatuře – 3. Vzdělávací próza; 1. Jaroslav Vrchlický: *Goethe* – 2. Sonet – 3. Vliv německé literatury na českou. (Viz SOKA Hradec Králové, f. Dívčí reálné gymnázium Hradec Králové, maturitní protokoly, k. 3, inv. č. 319, Hlavní protokol o zkouškách dospělosti, období letní 1944.)

74 Viz ČERNÝ, V.: *Paměti*, sv. 2, s. 227 (viz pozn. 58).

75 Vládní nařízení z 11.8.1941 č. 320/1941 Sb. In: *Sbírka zákonů a nařízení 1941*, sv. 2, s. 1572–1574.

ústavů. Cílem vyučování němčině nemělo být jen její dokonalé osvojení, ale také důkladná metodika její výuky. Čeština měla být z hodin němčiny, a to i na cvičných školách, „zcela vymýcena“.⁷⁶ Analogicky k situaci na gymnáziích se maturitní zkouška z češtiny i na učitelských ústavech po zastavení výuky literární historie soustředila na mluvnici a poetiku.⁷⁷ Pro obsah maturitní zkoušky to zde ale neznamenalo tak dramatickou změnu jako na gymnáziích, neboť na učitelských ústavech jazyková složka předmětu dominovala už tradičně.

Ke změnám v obsahové náplni vyučování došlo ve školním roce 1941/1942 také na čtyřletých *středních odborných školách*. Zatímco v prvních letech okupace se při výuce češtiny ještě stále pracovalo se základními předválečnými učebnicemi a učivo bylo rozděleno podle dosud platných učebních osnov na mluvnici a literární teorii v prvním ročníku a literární historii v ročnících vyšších,⁷⁸ 14. listopadu 1941 – tři dny před výnosem středoškolským! – bylo i na školách odborného zaměření „zatímně“ zastaveno vyučování dějepisu, zeměpisu, dějin české literatury a náboženství.⁷⁹ Následovala okamžitá reakce: učitelé byli neprodleně seznámeni s nutností vyučování dějin literatury zastavit a až do vydání seznamu připuštěných literárních děl *pod osobní zodpovědností* učitele i ředitele školy číst s žáky pouze naprosto nezávadná díla.⁸⁰

Nejcitelněji dopadla změna na průmyslové školy, kde byla literární historie ve zjednodušené podobě páteří teoretického vzdělávání v českém jazyce, a proto bylo nutno obsah učiva významně přestrukturovat. Zatímco dříve se začínalo v druhém ročníku chronologicky jednotlivými literárními etapami,⁸¹ po zákazu literární historie se větší část školního roku probíraly různé druhy lyriky, průřezové vývojovými obdobími.⁸² Analogicky se postupovalo i ve vyšších ročnících. U maturity pak bylo mimo jiné předmětem kontroly, zda se nezkouší literární historie, zda je věnována patřičná pozornost srovnání českých a německých spisovatelů, a zejména zda je patrné, že se tak dělo systematicky během celé školní docházky. Maturitní zkouška musela být více než dříve postavena na vlastní četbě, a nově do ní pronikala dokonce i témata jazyková.⁸³

76 *SOkA Kutná Hora*, f. Lindnerův učitelský ústav Kutná Hora, registratura z let 1940 a 1941, k. 40, prozatímní inv. č. 374, protokol o 2. řádné, a to klasifikační poradě ze 14.11.1941.

77 *Tamtéž*, k. 42, prozatímní inv. č. 375, oběžník České zemské školní rady pro Čechy č. III-4148/7 z 9.5.1942.

78 *AMB*, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, k. 1744, Podrobné rozvrhy učiva.

79 *Tamtéž*, k. 1730, výnos MŠANO č. 143295/41-II/3 ze 14.11.1941 (německy).

80 *Tamtéž*, Konferenční protokoly 1941/42, kniha č. 1582, protokol o mimořádné poradě 3.12.1941.

81 *Tamtéž*, k. 1744, Podrobné rozvrhy učiva: Pro školní rok 1940/1941 (říjen 1940).

82 *Tamtéž*, Podrobné rozvrhy učiva: Pro školní rok 1942/1943 (říjen 1942).

83 Například na průmyslové škole v Hradci Králové: 1. Pohádka, 2. Z četby Kožík, 3. Bass; 1. Řeč a řečník, 2. Mrštíkovi; 1. *Kytice*, 2. Rais, 3. Němcová; 1. *Rozbor Babičky*, 2. *Temno*, 3. *Kondelík*. (*SOkA Hradec Králové*, f. Státní průmyslová škola Hradec Králové, kniha č. 657, inv. č. 752, Zkoušky dospělosti na vyšší průmyslové škole stavitelské, květen 1943.)

Učebnice českého jazyka a boj za jazykovou čistotu

Proces revizí prvorepublikových učebnic, který je v historické literatuře dobře popsán,⁸⁴ se nevyhnul přirozeně ani učebnicím češtiny. Restriktivní přitom byla zejména druhá vlna revizí, následující po nótě říšského protektora ze 7. května 1940.⁸⁵ Vezměme jako příklad učebnice teorie literatury a takzvané slovesnosti profesora Československé obchodní akademie Karla Olivy. Zatímco v roce 1939 neměla recenzní komise námitek, aby se – po drobných úpravách – jeho učebnic užívalo i nadále,⁸⁶ revizí v roce 1940 už byly vráceny k přepracování, protože obsahovaly „řadu závadných míst“.⁸⁷

Ani dosud nestažená učebnice nesměla nést žádné připomínky dřívějšího období a nevhodné pasáže musely být důkladně začerněny. Nežádoucí byly partie o Masarykovi, Československu, o Slovensku, československých legiích (například v úryvcích z děl Františka Langra nebo Rudolfa Medka), vymazána musela být přísaha československého vojska v Rusku v roce 1917⁸⁸ a podobně. V praxi se už od školního roku 1940/1941 s předválečnými učebnicemi nepracovalo.⁸⁹

V roce 1941 obeslalo ministerstvo školství a národní osvěty posuzovatele učebnic instruktážním materiálem s názvem „Pokyny pro posouzení učebnic a učebních pomůcek“. Podle nich se měla sjednotit recenzentská kritéria, která měla sledovat především ideologické hledisko (tedy zda obsah posuzované knihy je v souladu s duchem nejpřísnější loajality k politickým poměrům protektorátu), ale i hledisko metodické (zda rozsahem i obsahem odpovídá učebním plánům a učebním osnovám). Při schvalování učebnic se posuzovalo také, jak vedou žáky k národnímu uvědomění a pracovní podnikavosti.⁹⁰

Autoři učebnic, bohemisté a učitelé na nastalou situaci reagovali trojím způsobem:

Postoj krajní distance zaujali ti autoři, kteří se vědomě stáhli do ústraní, jako například Bohuslav Havránek a jeho kolektiv.⁹¹

84 Zřejmě nejstarším zdrojem je publikace *O učebnicích* (viz pozn. 5).

85 NA, f. Ministerstvo školství, k. 1516, sign. 15, inv. č. 1629, rozličné aprobační spisy učebnic (materiál objevil J. Lesák).

86 *Tamtéž*, inv. č. 1629, rozhodnutí MŠANO z 11.7.1939 (materiál objevil J. Lesák).

87 *Tamtéž*, rozhodnutí MŠANO z 20. a 31.7.1940 (materiál objevil J. Lesák).

88 Viz HAVRÁNEK, Bohuslav – KOPECKÝ, Leontij – STARÝ, Eduard – ZÍSKAL, Alois: *Cvičebnice jazyka českého pro I.–IV. třídu středních škol*. Praha, Česká grafická unie 1933, např. s. 89, 116 n. a 145; ve vydání z roku 1934 např. s. 5, 46, 60, 143, 149, 162 aj.

89 „Sešity a tabule, to byly jediné pomůcky,“ konstatovala Jiřina Vítarová v rukopisných „Poznámkách k vyučování českému jazyku na Gymnasii Ch. G. Masarykové v letech 1940–1948“.

90 AMB, f. 1. vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, k. 1729, Pokyny pro posouzení učebnic a učebních pomůcek (příloha dopisu MŠANO z 31.7.1941).

91 Srv. např. BLAJER, Zdeněk – VITVAR, Václav: *Problémy přípravy učitelů českého jazyka*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972, s. 38.

Seznam vyobrazení.

	Strana
1. Adolf Kosárek: Česká krajina (titulní obraz).	
2. Antonín Mánes: Lesní krajina s vodopádem	16
3. Bedřich Havránek: Podzimní krajina	32
4. Antonín Chittussi: Rašeliniště (krajina z jižních Čech)	48
5. Antonín Slaviček: Hostišov od západu (krajina z Táborska)	64
6. Alois Kalvoda: Krajina z Pošumaví (pohled nad Kdyní)	80
7. Václav Rabas: Podzim na Slánsku	96
8. Josef Mánes: Labská krajina	112
9. Alois Bubák: Vrch Mužský (krajina z Českého ráje)	128
10. Quido Mánes: Hrubá Skála (krajina z Českého ráje)	144
11. František Kaván: Podmrak (krajina z Jilemnicka)	160
12. Antonín Chittussi: Rybník s lekníny (krajina z Nechanicka)	176
13. Adolf Kosárek: Středočeská krajina u Pardubic	192
14. Antonín Slaviček: U nás v Kamenických	208
15. Jaroslav Panuška: Podzim na Českomoravské vysočině	224
16. Antonín Chittussi: Údolí Jihlavy u Petrovic na Moravě	240
17. Alois Kalvoda: Krajina z Moravského Slovácka	256
18. Hanuš Schwaiger: Valašský statek	272
19. Ferdiš Duša: Uhelná jáma (krajina z Ostravska)	288

Seznam vyobrazení v 8. dílu Nové čítanky (Praha, Školní nakladatelství 1943) ilustruje orientaci čítanky na krásy české země

Druhou skupinu tvořili autoři, kteří sice své učebnice nabídli k aprobaci, ale nepřistoupili na podmínky recenzentů. Manévrovací prostor přitom byl navzdory represivním praktikám totalitního systému poměrně značný: například významní středoškolské učitelé češtiny Jan Kaňka a Josef Vachek připravili za války k vydání *Českou mluvnici a cvičebnici pro obchodní akademie* a předložili ji k aprobačnímu řízení, v rámci něž byla zaslána k odbornému posouzení profesorovi obchodní akademie Eduardu Čechovi a k politické recenzi profesorovi německé obchodní akademie Hansu Augustinovi. Požadavky německého recenzenta autoři odmítli splnit a před ministerským úředníkem prohlásili, že „předloží učebnici znovu až v republice“⁹² (což také učinili). Zároveň je na tomto případě vidět, že postupem doby byla v protektorátu recenzentská kompetence personálně rozdělena na část odbornou a část ideologickou.⁹³ Tyto praktiky – jeden recenzent odborný, jeden recenzent ideologický – později využívala také československá školská administrativa v první polovině padesátých let.⁹⁴

Poslední alternativu představovali autoři, jimž se podařilo učebnice vydat. Náleží sem například učitel František Vítek se svými mluvnicemi, Josef Vachek se svým skriptem pro odborné školy nebo osvědčení autoři Lidmila Žofková a Václav Medonos ve spolupráci s Jiřím Hallerem. Všichni tito autoři dokázali úspěšně vyhovět nárokům aprobačního procesu, aniž by své jazykové učebnice češtiny z doby protektorátu kontaminovali projevy proněmeckého aktivismu a propagandy. (A nejen to – například Lidmila Žofková byla navíc hendikepována tím, že její manžel byl internován v koncentračním táboře.)⁹⁵ Ostatně protektorátní učebnice nebyly vnímány jako kolaborační ani z bezprostředně poválečné perspektivy a výnosem ministerstva školství a osvěty z 21. června 1945 byly (s malými výjimkami) připuštěny k dalšímu užívání.⁹⁶

92 NA, f. Ministerstvo školství a kultury (nezpracováno), sign. 16 G 2, Jan Kaňka – Josef Vachek: *Česká mluvnice a cvičebnice pro obchodní akademie a pro obchodní školy*: Schválení, číslo spisu A-36030 1945.

93 Zatímco ještě v posudcích z roku 1942 odborní recenzenti sledovali vedle odborné stránky učebnice i složku ideologickou, od konce roku 1942 se jejich posudky orientovaly výhradně na věcné problémy (viz *tamtéž*, f. Ministerstvo školství, sign. 17 G 2, k. 2758–2761).

94 Podobně byla převzata zásada, že pro každý předmět má být jen jedna učebnice a vydávání učebnic má být soustředěno v jednom nakladatelství (viz ŠMEJKALOVÁ, Martina: Problematika ideologizací předpovídaní českého jazyka v Československu v stalinskou epochu. In: GRAF, Elena – THIELEMANN, Nadine – ZIMNY, Rafal (ed.): *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik 11*. München, Otto Sagner 2008, s. 214–218).

95 Viz Lidmila Žofková: 20. výročí úmrtí. In: *Bakovsko: Zpravodaj města Bakova nad Jizerou*, roč. 3 (2004), s. 4, online dostupné na webové stránce <http://www.bakovnj.cz/fota/266/bak0410.pdf>; LA PNP, f. Lidmila Žofková, korespondence, složka Václav Medonos, Svědectví Václava Medonosa z 16.5.1945.

96 Výnos MŠO z 21.6.1945 č. A-28674-III. In: *Věstník Ministerstva školství a osvěty*, roč. 1, sešit 6 (1945), s. 58.

Korespondence autorů učebnic češtiny z počátku války obsahuje zřetelné známky excitovaných obav o další osud prvorepublikových učebnic a hledání rychlého, účinného řešení situace. Václav Medonos takto psal své kolegyni Lidmle Žofkové: „Je nutno *rychle* jednat, abychom nepřišli pozdě!! Müllerovy učebnice⁹⁷ mají nejméně změn a obávám se, aby nahoře ... kde jsou tendence proti všemu, co v posledních 20 letech bylo nového, se nerozhodli jen pro jednu učebnici, a to jeho! Naše učebnice posledním výnosem už vlastně *ztratily aprobaci*⁹⁸ a zachránit je, podle mého, je možné jen *garancí čistoty jazykové*, kterou jim dodá spolupráce dra Hallera. Proti tomu nebude moci jiná učebnice konkurovat.“⁹⁹ Za povšimnutí stojí, že strategií, která má dopomoci učebnici češtiny k udělení ministerské aprobace za protektorátu, je její „jazyková čistota“.¹⁰⁰ Tento atribut se přitom netýkal jen učebnic z prvních let války, kdy mu lze v souvislosti s národním jazykovým znovuvědoměním rozumět, ale i učebnic z posledních válečných let (viz níže).

Hlavním motivem autorů vydávajících učebnice bylo docílit toho, aby výuka češtiny mohla i ve stísněných podmínkách pokračovat na nejvyšší možné úrovni¹⁰¹ a aby byla udržena kontinuita s předválečnou tradicí. Autorům ovšem mohlo do jisté míry konvenovat i omezení dřívějšího konkurenčního prostředí. Tak Václav Medonos v jednom dopise konstatoval: „Je teď velká příležitost dostat ve školy dobré věci, poněvadž zatím jsou naše učebnice jediné.“¹⁰² Na oklamání okupačních orgánů a obejití restriktivních předpisů při vydávání učebnic se podíleli i ministerští úředníci, kteří k tomu dovedli využít různých cestíček. V roce 1942 například psal Medonos Žofkové: „Korektury málotřídky¹⁰³ jsem právě dodělal... Budeme podepisovat nějaké prohlášení o původu, nejsme-li zednáři atd. Mluvil jsme s kolegou Kouřimem (úředník ministerstva školství, viz výše – pozn. autorky), který říkal, že kdyby něco vadilo u někoho z nás, že by asi zařídili (když je na knize více autorů) věc tak, že by vyšla se jménem toho, koho by dovolili.“¹⁰⁴

97 Populární prvorepublikové učebnice češtiny Josefa Müllera pro měšťanské školy.

98 Do stoupy šlo padesát tisíc exemplářů učebnic tohoto autorského kolektivu.

99 LA PNP, f. Lidmila Žofková, korespondence, složka Václav Medonos, nedatovaný dopis V. Medonosa (pravděpodobně z června 1940).

100 Citovaný dopis je zároveň dalším dokladem, že v širší odborné veřejnosti byla odborná prestiž Jiřího Hallera vysoká i po vyhrocených sporech o jazykovou správnost z první poloviny 30. let, kdy byl jako vedoucí redaktor *Naší řeči* veřejně nařčen členy Pražského lingvistického kroužku z extrémního purismu.

101 *Tamtéž*, svědectví Václava Medonosa z 16.5.1945.

102 *Tamtéž*, dopis Václava Medonosa z 24.10.1942.

103 ŽOFKOVÁ, Lidmila – MEDONOS, Václav – HALLER, Jiří: *Jazyk vyučovací na málotřídní škole obecné*. Praha, Školní nakladatelství 1942.

104 LA PNP, f. Lidmila Žofková, korespondence, složka Václav Medonos, dopis V. Medonosa ze 17.6.1942; srv. také NA, f. Ministerstvo školství, k. 462, zpráva Státního nakladatelství Prezidiu ministerstva školství a osvěty z 31.8.1945.

Mezi autory, kteří odstoupili, respektive museli odstoupit od publikování, a těmi, kteří dále učebnice vydávali, panoval určitý antagonismus. Naráží na něj opět Václav Medonos ve své korespondenci: „Bylo mi už z některých stran naznačováno, abych nic nedělal (tedy nepřepracovával učebnice – pozn. autorky). *Toto stanovisko pokládám za naivní. Musí se dělat*, a právě teď se musí, a to dobře pracovat. Je možno i teď a nutno dělat a zůstat přitom charakterním člověkem. To jsou jen romantické iluze, které teď snad některé lidi vedou k pasivitě. Ta pasivita je největší nebezpečí a ti, kteří jí podléhají, protože spoléhají na zázraky, sami se vyřadují.“¹⁰⁵

Obligatorní zásahy do jazykového učebního textu jsou dobře patrné na *Praktických námětech k německé konverzaci*, na jejichž tvorbě se podílel i již zmiňovaný Jan Kaňka. Z původního vydání byly odstraněny veškeré zmínky o někdejších československých reáliích, výchozí větná struktura přitom byla často jen lexikálně aktualizována. Tak třeba namísto původního znění: „U nás je svěřeno vedení československých vysílačů Radiožurnálu...“¹⁰⁶ v aktualizovaném vydání stálo: „V Říši je svěřeno vedení německých vysílačů ministerstvu osvěty a propagandy...“¹⁰⁷ Změněné reálie se odrážejí také v záměně „korun“¹⁰⁸ za „pfennigy“.¹⁰⁹ Ostře sledovaná otázka árijských pozdravů byla zase reflektována zařazením věty „Němci (!) se zdraví navzájem slovy Heil Hitler“¹¹⁰ či změnou příkladu „Zdravíme smeknutím klobouku, úklonou, povstáním“¹¹¹ na aktuální „Zdravíme smeknutím klobouku, zvednutím pravé paže, úklonou, povstáním“.¹¹² V příkladech by se dalo pokračovat.

Pro obchodní akademie byl určen *Učebný text pro jazyk český* Josefa Vachka.¹¹³ Také toto skriptum podléhalo doзору říšského úřadu a schvalovacím řízením procházelo v letech 1941 a 1942 (učebnici recenzoval Jan Kaňka).¹¹⁴ Přesto do něj byly texty poplatné době zařazeny jen v míře, kterou bychom snad mohli nazvat „nezbytně nutnou“; vyskytují se převážně v kapitolách, kde se jim nebylo možné vyhnout, jako je učivo o zkratkách (NS – Národní souručenství) nebo pravopisné učivo (Německá říše – Říše).

105 LA PNP, f. Lidmila Žofková, korespondence, složka Václav Medonos, dopis V. Medonosa z 23.11.1940.

106 RÖSLER, Karel – KAŇKA, Jan: *Praktické náměty k německé konverzaci*. Praha, Československá grafická unie 1939, s. 133.

107 TÍŽ: *Praktické náměty k německé konverzaci*. Praha, Česká grafická unie 1944, s. 131.

108 *Tamtéž*, 1939, s. 111.

109 *Tamtéž*, 1944, s. 111.

110 *Tamtéž*, 1944, s. 95.

111 *Tamtéž*, 1939, s. 95.

112 *Tamtéž*, 1944, s. 93.

113 VACHEK, Josef: *Učebný text pro jazyk český: Mluvnice*. Praha, Typus 1942.

114 NA, f. Ministerstvo školství, k. 1516, sign. 15, inv. č. 1629, povolení Říšského úřadu pro školní a vyučovací písemnictví ze 17.10.1942 (německy); materiál objevil J. Lesák.

„Varujte se jazykových kazů!“¹¹⁵ Rozkazovací věta z učebnice českého jazyka schválené ministerstvem školství v dubnu 1944 pro hlavní školy a v lednu 1945 pro střední školy (jak se lze dočíst z tiráže) dobře vystihuje priority výuky češtiny v období okupace. Přestože tato učebnice vznikla více než deset let po legendárních učebnicích členů Pražského lingvistického kroužku,¹¹⁶ které sousloví „jazykový kaz“ prohlásily takřka za prohibitum, revokuje starší purizující linii jazykové výchovy a znovu do vyučování navrácí akcent na onu „péči o jazykovou čistotu“: „Řekněte správně po česku: To je dneska hic, Je furt v luftě, Klepal tepichy, Nešvindluješ? (...) Pro nečeská slova a výrazy ... najděte výstižné výrazy české.“¹¹⁷ Cíleně motivuje žáky k osvojení spisovné češtiny jako národního znaku: „Spisovná řeč je tmel národa. Kdo ji poškozuje, rozbíjí nutnou jednotu. Jako sjednotitelka kmenů ve vyšší jednotku je zárukou svornosti a *mocnějšího národního rozvoje*.“¹¹⁸ Podobné imperativy, které se objevovaly i v pokynech pro hodnocení maturitních prací, svědčí nejen o excitaci obranného reflexu, o znovuoživení puristických tendencí v jazykovém vyučování, ale také – protože učebnice musela získat ministerskou schvalovací doložku – o symbióze nacionalistické jazykové vlny s oficiální školskou a kulturní politikou.¹¹⁹

Zvláštní kapitolu představují *Pravidla českého pravopisu*. Výnosem ministerstva školství a národní osvěty z 24. července 1941 sice bylo povoleno užívání předválečných *Pravidel*, nic ale nesmělo připomínat někdejší mapu Evropy. A tak i *Pravidla* byla mrzačena začernováním nežádoucích slov, zejména „neexistujících“ toponym (názvů míst) v zabraném území, jako byl Krakov, Lvov a podobně.¹²⁰ Navíc bylo Školnímu nakladatelství nařízeno, aby vytisklo dvojazyčný seznam zeměpisných jmen, na prvním místě s německým výrazem, který si žáci byli povinni do *Pravidel* vlepít. Vládnoucí ideologie ovlivňovala i jiné pravopisné zvyklosti: například slovo „Vůdce“ mělo být vyhrazeno pro pojmenování Adolfa Hitlera a psáno s velkým počátečním písmenem.¹²¹

V roce 1941 už připravovala Česká akademie věd a umění nové vydání *Pravidel českého pravopisu*. Aby se urychlilo oponentní řízení, byla nejprve předložena

115 VÍTEK, František: *Česká mluvnice pro hlavní a nižší střední školy*. Praha, Školní nakladatelství 1945, s. 17.

116 HAVRÁNEK, B. – KOPECKÝ, L. – STARÝ, E. – ZÍSKAL, A.: *Cvičebnice jazyka českého pro I.–IV. třídu středních škol* (viz pozn. 88).

117 VÍTEK, F.: *Česká mluvnice pro hlavní a nižší střední školy*, s. 15.

118 *Tamtéž*, s. 21 (kurzivou zvýraznila autorka).

119 K tomu srv. také HASIL, Jiří: Čeština v proměnách 20. století. In: HASIL, Jiří – KUKLÍK, Jan (ed.): *Přednášky z XLVII. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha, Desk Top Publishing – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2004, s. 53–62.

120 Viz AMB, f. Vyšší průmyslová škola strojnická, Sokolská 1, k. 1729, výnos MŠANO č. 74759/41-I/1 z 24.7.1941.

121 *Tamtéž*, výnos ministerstva školství a národní osvěty č. 97461/41-II/1 z 11.8.1941.

ministerstvu školství jako příručka pro veřejnost, tedy nikoliv školská. Ministerstvo vydalo s jejich vydáním souhlas, a tak známá *Pravidla* s vročením 1941 vyšla bez aproby pro školní vyučování. Česká akademie proto požádala ministerstvo školství o prohlášení, že *Pravidla* jsou závazná i pro školy. Tím okamžikem musela nastoupit obvyklou schvalovací cestu k Říšskému úřadu pro školní a vyučovací písemnictví, které si vyžádalo škrtnutí nebo změnění hesel, jež pokládalo za závadné. Teprve poté ministerstvo školství výnosem z 13. května 1943 *Pravidla* schválilo jako „závaznou pravopisnou normu pro všechny školy s českým jazykem vyučovacím“.¹²²

„Nová“ *Nová čítanka*

Vlajkovou lodí „nové“ výchovy při výuce češtiny se měla stát nově sepsaná učebnice literatury, několikadílná takzvaná *Nová čítanka*.¹²³ Také o *Nové čítance* rozhodoval Říšský úřad pro školní a vyučovací písemnictví,¹²⁴ z oznámení přetištěného po válce ve *Věstníku Státního nakladatelství* lze usuzovat, že byl dokonce iniciátorem jejího vzniku.¹²⁵ Na jejím vydání vedle Němci ovládnutého Školního nakladatelství participoval také Deutscher Schulverlag v Berlíně, který měl podle smluv uzavřených 9. června, 14. srpna a 14. října 1943 výhradní nakladatelské právo, jež pouze *propůjčoval* Školnímu nakladatelství.¹²⁶ Díly pátý až osmý vyšly v roce 1943,

Obálka 9. dílu *Nové čítanky* (Praha, Školní nakladatelství 1945)

122 *O učebnicích*, s. 29–32 (viz pozn. 5).

123 *Nové čítance* ve vývojovém kontextu se věnuje Jana Čeňková v prozatím rukopisné studii „Česká čítanka pro starší školní věk v letech 1870–1970 a její kanonické texty“.

124 Viz *O učebnicích*, s. 22 (viz pozn. 5).

125 Na přípisu z 5.6.1942 je uveden vedoucí odboru dr. Köpke, jehož jméno se vyskytuje také na posudcích jazykových učebnic (*tamtéž*, s. 19).

126 *Státní oblastní archiv Praha (SOA Praha)*, f. Státní pedagogické nakladatelství (nezpracováno), skupina D, autorské smlouvy, Autorské smlouvy na Novou čítanku I–VI, VII, VIII (němcky); materiál objevil J. Lesák.

Obrazový doprovod k oddílu „Osvobozená práce“ v 9. dílu Nové čítanky. Plastika německého sochaře Hanse Brekera Dělník ze železářny

jem indoktrinace. Například právě zmíněný Ján Kollár byl slovy *Nové čítanky* „vynikajícím lyrickým básníkem“.¹³²

jejich vznik a aprobace tedy spadají do období hektické aktivity příslušného říšského úřadu a nejpřísnějšího dohledu;¹²⁷ devátý díl byl vydán až v roce 1945.¹²⁸ Autoři čítanky setrvali v anonymitě, jen z bezprostředně poválečné zprávy nakladatelství se dozvídáme, že „předlohy čítanek dodával říšský úřad a sestavoval [je] německý odborník“.¹²⁹

Poněkud hyperbolicky se o vyučování češtině vyjádřil po válce významný školský a osvětový pracovník, středoškolský profesor Josef Mrázek: „Ve školách ... nacisté usilovali zničit českého národního ducha. Proto nebylo dovoleno učit dějinám a české literatuře. (...) Pro velké syny našeho národa, jako byl Kollár, Šafařík, Palacký, Masaryk, nebylo v české škole místa.“¹³⁰ Situace byla však složitější. Otevřeně potlačovat veškeré české národní projevy nebylo s ohledem na zahraniční politiku říše, která se prohlašovala za ochránkyni evropských národů, žádoucí.¹³¹ Výchova k českému národnímu uvědomění naopak měla být významným prostředkem výchovného formování a zároveň plíživým nástro-

127 Aktivita úřadu byla nejvyšší v roce 1942 a počátkem roku 1943, po odchodu jeho vedoucího dr. Köpkeho pak slábla (viz *O učebnicích*, s. 22; viz pozn. 5).

128 Uvažuji zde jen o těch dílech, které bylo možno použít na středních školách – dedikace na většině titulních listů schází.

129 NA, f. Ministerstvo školství, k. 462, zpráva Státního nakladatelství Prezidiu ministerstva školství a osvěty z 31.8.1945.

130 MRÁZEK, Josef: Střední školy v Praze za okupace. In: *Šest let okupace Prahy*. Praha, Osvětový odbor hl. m. Prahy 1946, s. 42–44, zde s. 42.

131 Viz DOLEŽAL, J.: *Česká kultura za protektorátu*, s. 80 (viz pozn. 1).

132 *Nová čítanka*, sv. 6. Praha, Školní nakladatelství 1943, s. 240. Zařazeny jsou úryvky ze *Slávy dcery* (tamtéž, s. 20).

V porovnání s učebnicemi češtiny v období komunistického totalitarismu v první polovině padesátých let¹³³ se nacistická propaganda v *Nové čítance* projevuje skrytěji. Manipulativnost *Nové čítanky*¹³⁴ byla pro žáky hůře odhalitelná: zatímco učebnice z padesátých let jsou transparentní, řekli bychom až persvazivně naivní, přesvědčovací postupy v *Nové čítance* jsou ve větší míře zastřeny. Nacisté neusilovali „o zničení českého národního ducha“ prostou exkomunikací českého národního živlu z učebnic. Naopak – učebnice podporovaly české národní cítění, avšak v jeho prověřené a povolené podobě, a křivily je utilitaristickými záměry.

Pokusy o převýchovu lze v *Nové čítance* spatřovat v několika rovinách (všimněme si jen přívlastku v jejím názvu, který souvisí s vizí budování „nové“ Evropy!).¹³⁵ Předně to jsou postupy zřetelné a nezastírané, které mohl student demaskovat snadno už jen podle jména autora úryvku. Tak například v jejím šestém díle se objevuje stať Josepha Goebbelse nebo text Karla Ulricha „Německá kolonisace v XIII. století a její význam“. V něm se podtrhuje intelektuální i biologické vazalství Čechů vůči všestranně schopnějším německým prisídlencům: „Slované byli lidem zemědělským, který neměl pro řemesla a obchod mnoho smyslu. Tento slovanský nedostatek musel býti vyvážen Němci. Kromě Čechů, kteří brzy se od Němců naučili řemeslům a obchodu, ostatní

Obrazový doprovod k oddílu „Osvobozená práce“ v 9. dílu *Nové čítanky*. Plastika německého sochaře Ernsta Kunsta Pilníkář

133 Viz ŠMEJKALOVÁ, M.: Problematika iděologizací prepodavanija češského jazyka v Československé v stalinskou epochu (viz pozn. 94).

134 Užívala se např. na reálném gymnáziu v Hranicích (viz *Státní okresní archiv Přerov*, f. Gymnázium Hranice, k. 88, inv. č. 121–8, složka Vyřazování knih). S ohledem na to, že školní výroční zprávy – dřívější nejspolehlivější ukazatel frekvence užívání učebnic – byly za války zakázány, je pramenná základna poměrně úzká. O četnosti užívání čítanky proto prozatím nelze vyřknout obecnější soud.

135 Viz HEYWOOD, Andrew: *Politické ideologie*. Praha, Eurolex Bohemia 2005, s. 219.

Slované až do dnešní doby zůstali v tomto oboru pozadu. Např. v bývalém Polsku řemeslnou činnost, o obchodní ani nemluvě, vykonávali Židé a po odchodu Židů budou to zase Němci, kteří se tam v řemeslech a obchodu uplatní.¹³⁶ Eufemistické vyjádření „po odchodu Židů“ není třeba více komentovat.

Podobný charakter měl článek „Hospodaření s lidskými srdci“ aktivistického novináře Karla Lažnovského, neblaze proslulého kolaborací s Němci, kde se adoruje německý intelekt: „Viděli jsme, že v Německu člověk vynalezl látky, které se nevyškytují ani v přírodě.“¹³⁷ Vedle vyspělejší vědy a ekonomiky byla jako následováníhodná prezentována i německá výkonnost a rozhodnost: „Vzpomeňme si jen na případ jízdy vpravo! Byly učené přednášky v rozhlase, pořádaly se kurzy, předváděly filmy ... vedly dlouhé řeči o tom, jak to zařídit, abychom se na silnicích nepobili. A pak jednoho dne, však to bylo 15. března 1939, k nám přijedou němečtí vojáci, a protože oni jsou zvyklí jezdit po pravé straně, jezdíme po pravé straně naráz i my. (...) A šlo to! – Učit se a učit! To platí i pro nás! Osvojit si nové pracovní způsoby místo starých, zvykat si na výkonnost místo řeči!“¹³⁸

Principy nacistické ideologie jsou však do *Nové čítanky* spíše než plakátově propagandistickou formou inkorporovány skrytě, tak aby student neměl pocit otevřené manipulace. Ta se jistě projevovala i v tom, co v čítance *nebylo*. Tematicky se čítanka vyvarovala jakékoliv zmínky souvisící s československou státností. Také existovala skupina autorů, kteří měli vstup do *Nové čítanky* zakázán: byli to jednak autoři otevřeně protifašističtí (Karel a Josef Čapkové, Marie Majerová), dále autoři židovského původu (Karel Poláček), představitelé odboje (Vladislav Vančura), političtí exulanti (dříve v učebnicích oblíbený František Langer) a další.

Po vyloučení těchto jmen se v čítance principiálně pracuje s ukázkami děl českých nadčasových autorů; obratně jsou přitom vybrány pasáže, jež nejsou v rozporu se současnou státní politikou. Lze souhlasit s tvrzením, že „výběr textů představuje kvalitní a široké zastoupení tvůrců české literatury“.¹³⁹ Obraz české literární historie po aplikaci nejpřísnějších kritérií spoluvytvářeli vedle anonymních děl starší české literatury například Petr Chelčický, Ctibor Tovačovský z Cimburka, Václav Vratislav z Mitrovic nebo i Jan Amos Komenský. Spektrum literárních představitelů „nové doby“ bylo sestaveno z poměrně uzavřené množiny autorů, kteří se mnohočetně opakovali: byli mezi nimi Božena Němcová, Karel Jaromír Erben, Vítězslav Hálek,

136 *Nová čítanka*, sv. 6, s. 208–210, cit. s. 208 n.

137 *Nová čítanka*, sv. 7. Praha, Školní nakladatelství 1943, s. 265–268, cit. s. 265.

138 KOŽÍŠEK, Antonín J. – PELÍŠEK, Jaroslav: Stavitelská činnost německé armády v Norsku. In: *Tamtéž*, s. 271–278, citát s. 273 n. (kurzivou zvýraznila autorka). Hlavním cílem článku bylo vyzvednout vojenskou sílu Německa.

139 ČEŇKOVÁ, Jana: Pláč vichřice aneb Presentace literatury v Protektorátu Čechy a Morava v tzv. řadě Nových čítanek. In: KOUDELKOVÁ, Eva (ed.): *Současnost literatury pro děti a mládež*. Liberec, Technická univerzita v Liberci 2005, s. 43–48, zde s. 47.

Adolf Heyduk, Jan Neruda, Josef Václav Sládek, Jaroslav Vrchlický, ale i tvůrci historicky méně vzdálení: Vilém a Alois Mrštíkové, Josef Svatopluk Machar, Karel Toman, Otokar Březina, Fráňa Šrámek, Antonín Sova, Viktor Dyk (výčet jmen si zdaleka nečiní nárok na úplnost). Ve vyšších ročnících k nim přistupují z žijících autorů například Jiří Karásek ze Lvovic, Bedřich Fučík, Vítězslav Nezval, Jaroslav Seifert, Jaroslav Durych, Jan Čep nebo Karel Scheinpflug. Cenzura v *Nové čítance* tedy nešla primárně cestou ostrakizace všech autorů, mezi jejichž díly se vyskytovaly „závadné“ tituly, ale cestou důkladné selekce tvorby: do učebnice byl zařazen i Svatopluk Čech, z jehož díla bylo nutno v jiné učební příručce „začernit slova Lešetínský kovář, Slavie a Písne otroka“.¹⁴⁰

Tematicky učebnice těžila ze zobrazování klasických rodinných hodnot, zejména lásky k matce,¹⁴¹ žánrových obrázků venkovské a maloměstské idylly,¹⁴² využívala lyrické motivy přírody v úryvcích z děl Hála, Čelakovského, Sovy, Němcové, Mrštíka...¹⁴³ Čerpala z lidové slovesnosti nebo z děl, která v ní nalézala inspirační zdroje – nabízela národní písničky, pohádky, bajky, obyčeje, přísloví, hádanky a pořekadla.¹⁴⁴ Pracovala i s tak svébytnými patriotickými symboly, jakými byl například Josef Mánes a jeho výmalba Pražského orloje, včetně obrazové motivace.¹⁴⁵ Z literárního hlediska konstatuje už citovaná Jana Čenková, že „celkově je výběr přijatelný a neotřelý vyjma textů spjatých s nacistickou ideologií“.¹⁴⁶

Nekonfliktním až selankovitým pozadím problesknou disharmonické tóny zřídka. Takový je Foglarův článek „Vteřiny hrůzy“ z nacistického časopisu *Zteč*.¹⁴⁷ Nechybějí rasistické pasáže, jejichž přesvědčivost je umocněna využitím české literatury – Nerudovy *Povídky malostranské* jsou zkráceny tak, aby se v úryvcích objevily antisemitské průpovídky (*Týden v tichém domě*: „Ti se přihnali jako Židé na licitaci!“)¹⁴⁸ nebo aby představily Židy jako konfliktní element (*Jak si pan Vorel zakouřil* – sic! – *pěnovku*: „Kdo se jednou se Židy spustí...“).¹⁴⁹ Účelově je zařazen úryvek přitakávající dobrovolnému přestupu ze studií na řemeslo (*Felíčkův román* Ignáta Herrmanna) a ukázka zpochybňující potřebu vzdělání (*Jak se Honzík učil*

140 SOA Praha, f. SPN (neinventarizováno), interní nařízení z 15.5.1942 (materiál objevil J. Lesák).

141 Viz *Nová čítanka*, sv. 5. Praha, Školní nakladatelství 1943, s. 3–9.

142 Například Jindřich Šimon Baar – *Skřivánek* a jiné povídky, Karel Václav Rais – *Stehle*, Josef Václav Sládek – *Rodné brázdy*, Josef Holeček – „Na pastvě“ z románu *Naši*; v *čítance* se tematický celek nazývá „Z vesnice a města“. (In: *Tamtéž*, s. 26–52.)

143 O přírodě a o zvířatech. In: *Tamtéž*, s. 53–97.

144 Z pokladu národa. In: *Tamtéž*, s. 124–167.

145 František Táborský – „Před pražským orlojem“. In: *Tamtéž*, s. 48–52.

146 ČENKOVÁ, J.: Pláč vichřice..., s. 47 (viz pozn. 139).

147 *Nová čítanka*, sv. 5, s. 117–120.

148 *Tamtéž*, s. 17.

149 *Nová čítanka*, sv. 9. Praha, Školní nakladatelství 1945, s. 161.

latinsky: „Máš být starým poctivým Honzou, a ne panským bláznem. Pamatuj si to!“).¹⁵⁰ Zdůrazňuje se, že „nejcennější“ dílo českého písemnictví střední doby, *Bible kralická*, bylo vydáno v době „zlatého věku“ za vlády Habsburků. Setkáme se s účelovou manipulací se zdrojovým uměleckým dílem (*Roky v kruhu* Jarmily Glazarové).¹⁵¹

Bez znalosti kontextu a specifík nacistické ideologie, pokládající Slovanů za biologicky předurčené k podřízenosti a manuální práci,¹⁵² nemohli bychom jistě mít výhrady ani proti úryvkům vychovávajícím k pracovitosti (Každá práce šlechtí), představujícím vesnickou práci (Jindřich Šimon Baar, Karel Václav Rais), proti článkům z *Národní práce* (Práce s tekutým železem, Učedníci s vozíkem), proti opakující se apoteóze tvrdé práce symbolizované mozolnatýma rukama (Alois Mrštík – *Tvrdá dlaň*, Václav Šolc – *Píseň o ruce mozolné*, Pavel Sula – *Mozoly*)¹⁵³ a podobně.¹⁵⁴ Čítanka staví na preferenci manuální práce a navozuje pocit predestinace českého národa jako manuálně pracovitého, pro intelektuální práci však nevhodného etnika. Oslava práce českých rukou přitom není do učebnic importována cizorodým živlem, naopak – sami studenti mohou vidět, že to jsou tradice ryze české – Neruda, Mrštík, Herrmann, Baar...

A důležitý je ještě jeden aspekt, řekněme pragmatolingvistický. Řazení úryvků od domácích a cizojazyčných autorů se v jednotlivých dílech čítanky vyvíjí od odlišení úryvků „z jiných literatur“ až po jejich vřazení mezi domácí literaturu: juxtapozice děl cizojazyčných, převážně německých, a českých autorů, literárních i obrazových, tak přirozeně vytváří breviář *jedné národní kultury*. Propagace *německého* živlu kromě toho hledá své zdroje ve vrcholech *české* literární produkce a zneužívá přitom pravdivých skutečností: například germanismus v názvu Komenského spisu *Labyrint světa a lusthaus srdce*¹⁵⁵ odkazuje ke skutečnému titulu prvního vydání *Labyrintu* z roku 1631.

150 *Nová čítanka*, sv. 8. Praha, Školní nakladatelství 1943, s. 63–65, cit. s. 65.

151 *Nová čítanka*, sv. 9, s. 55–57. Z přebíraného úryvku byla vypuštěna pasáž, která neladila s obrazem utlačované německé menšiny: „Ve vzdušné linii za sebou jdoucí vsi střídají se národnostně téměř geometricky: česká, německá, česká, německá. Každá jako izolovaný ostrůvek trvá na svém a nepůsobí žádným nátlakem na sousedy. V Heidmühle je pěkná patrová škola německá s velikou zahradou a pestrým včelínem. Jediná třída české menšinové školy krčí se v chaloupce pod doškem...“ (GLAZAROVÁ, Jarmila: *Roky v kruhu*. Praha, Družstevní práce 1936, s. 212.)

152 Viz HEYWOOD, A.: *Politické ideologie*, s. 225 n. (viz pozn. 135).

153 Všechny ukázky jsou z *Nové čítanky*, sv. 5, s. 120–123. Úryvek z díla Pavla Suly *Domů pěšinkami* (dívčátko nemůže psát, má ruce poničené nošením věder s vodou) evokuje sociální motivy předválečných učebnic Bohuslava Havráňka a kol.

154 K tomu srv. takřka shodné inspirační zdroje dobové kinematografie (KAŠPAR, Lukáš: *Český hraný film a filmaři za protektorátu: Propaganda. Kolaborace. Rezistence*. Praha, Libri 2007).

155 Viz *Nová čítanka*, sv. 6, s. 17.

Učebnice využívá i neliterárních oblastí kultury. Ludwig van Beethoven a Richard Wagner jsou představováni jako „největší skladatelé všech dob“, k čemuž jsou zneužívány názory českých autorů vyslovené ve zcela odlišném historickém a odborném kontextu (Antonín Dvořák: „Beethovena už nikdo nepřetrumfne!“, „Wagner byl veleduch, jakého před ním a po něm nikdy nebylo!“).¹⁵⁶ Zdůrazňuje se vliv Johanna Brahmsa na Antonína Dvořáka nebo Richarda Wagnera na Bedřicha Smetanu.¹⁵⁷ A vlastně celá soudobá hudební produkce vznikala „německým“ přičiněním, dozvídal se student z *Nové čítanky*: „Tři největší tvůrci: ... Haydn ... Mozart ... a Beethoven. Po dvou *Jihoněmcích* ze zpěvné Ostmarky přichází v něm Západoněmec z neméně zpěvného kmene, obývajícího poříčí mohutného veletoku rýnského.“¹⁵⁸

Účinnou manipulativní technikou je využití soudobých historických dokumentů, které se nechávají promlouvat „samy za sebe“, aniž by byly komentovány. Populární byl v tomto směru zápis československého diplomata Huberta Masaříka o konferenci čtyř velmocí v Mnichově 29. září 1938, umístěný do úvodu dílu pro čtvrtou třídu (svazek 9). Podle metodického návodu cílem jeho zařazení bylo, aby si žáci *sami* uvědomili, „jak rozpačité bylo chování zástupců západních velmocí k českým delegátům a jak osamocen byl český národ v nejkritičtějších chvílích roku 1938“.¹⁵⁹

Až poslední díl *Nové čítanky*, jako jediný vydaný až v roce 1945, je otevřeně didaktizující. Rozsáhlý oddíl „Osvobozená práce“ je opět charakteristický kompozičním sepětím českých a německých autorů: po básních Jaroslava Vrchlického (*Překročen zenit*, *Dělníci*) následuje článek Paula Trepesche adorující údajné sociální vymoženosti nacismu (Práce v Německé říši), mravoličnou ukázkou z díla Řehoře Hrubého z Jelení¹⁶⁰ střídá článek „Ucpávka“ prozaika a publicisty Alfreda Technika o „mužích pod Prahou“, „kteří konají tu nejčernější, a přece tak potřebnou práci – práci v kanalizační síti velkoměsta“,¹⁶¹ novinář a prozaik Pavel Kutný je zastoupen ukázkou z románu s pracovní tematikou *Všední život* nazvanou „Žena u soustruhu“ a ve výčtu by bylo opět možné pokračovat. V rámci velkého tématu „Nová mládež“ výraznou tendenčností vyniká stať Františka Teunera, předního funkcionáře Kuratoria pro výchovu mládeže: „Vždyť český národ historickým rozhodnutím z 15. března 1939 se vřadil jako nedělitelná složka do Velkoněmecké

156 *Nová čítanka*, sv. 8, s. 185 n.

157 *Tamtéž*, s. 180 n.

158 *Nová čítanka*, sv. 9, s. 124 (kurzivou zvýraznila autorka). Citováno z článku hudebního skladatele Karla Bohuslava Jiráka „Beethovenův život a dílo“, s. 124–132.

159 KLIK, Josef: Soudobé dokumenty v dějepisném vyučování. In: *Vychovatel v Čechách a na Moravě*, roč. 1, sešit 2 (1943–1944), s. 32–35, zde s. 35.

160 „Práce nemají býti zamítány, poněvadž jsme ku práci zrozeni, aniž jinač můžeme dobroty dosáhnouti a štěstí nejlípci.“ In: *Nová čítanka*, sv. 9, s. 8 (ukázka je bez názvu).

161 *Tamtéž*, s. 34.

říše a tím pro celou další budoucnost začlenil se do společné osudovosti tohoto mocného říšského svazku, aby v něm prožíval svůj další život a aby se podle této skutečnosti v tomto velikém otcovském domě zařídil.¹⁶²

Některé texty zařazené do *Nové čítanky* působí ale naopak k oficiálním deklaracím protikladně.¹⁶³ Přestože literární historie byla na středních školách zakázána, čteme například v *Nové čítance* z roku 1943 v úryvku studie Arne Nováka: „Literárnímu dějepisu je vyměřen velký a vznešený úkol: na základě důkladného poznání knih křísí takřka nejen význačné spisovatele dávno mrtvé, nýbrž oživuje i celé národy a celé doby v jejich nejušlechtlejších snahách.“¹⁶⁴ Nápadná kumulace tendenčních článků v bezprostřední blízkosti úryvku – text Josepha Goebbelse líčící převzetí moci Adolfem Hitlerem a jeho nadšené přivítání, výše zmíněný text projevu Emanuela Moravce, článek o Německém Červeném kříži Richarda Schradera nebo už vzpomenutá stať Karla Ulricha o německé středověké kolonizaci – opravňuje k domněnce, že mohly být vějičkou cenzury.

Neočekávané je i zařazení textů Daniela Defoea (úryvek z *Robinsona Crusoea*)¹⁶⁵ či Williama Shakespeara (*Sen noci svatojánské, Hamlet*),¹⁶⁶ zvláště uvažíme-li, jaké byly cenzorské praktiky v neučebních, a tedy méně prověřovaných textech: „Časopis pro moderní filologii měl stále potíže s cenzurou, škrtající bez zřetele k souvislosti ... anglické citáty a jména autorů, příslušníků ‘nepřátelských národů’, v titule nesnesla ani slova ‘anglický’.“¹⁶⁷ Svou pozitivní roli zde pravděpodobně sehrál fakt, že se jednalo o autory natolik časově vzdálené, že jejich příslušnost k „nepřátelskému“ národu nebyla pociťována tak silně, a možná i snaha „přivlastnit“ si klasiky evropské literatury a včlenit je do nového kontextu: Shakespeare byl podle *Nové čítanky* „největší dramatický básník světový“¹⁶⁸ a Defoe zůstal vůbec nelokalizován: že „dosáhl světového uznání svým dobrodružným románem Robinson Crusoe“, je jediná životopisná informace.¹⁶⁹

Prekvapí také fakt, že jsou v čítance zastoupeni spisovatelé, kteří byli na seznamu zakázaných autorů vydávaném Ústředím tiskové dozorcí služby. Přestože „jejich

162 TEUNER, František: Výchovou k novému životu. In: *Tamtéž*, s. 63–68, cit. s. 63.

163 Jana Čenková dokonce v některých zařazených ukázkách nalézá jinotajné významy (ČENKOVÁ, J.: Pláč vichřice, s. 47 – viz pozn. 139).

164 *Nová čítanka*, sv. 6, s. 196–199, cit. s. 199. V čítance už ale chybí pokračování stať: „S literárním dějepisem seznamuje se mládež pravidelně teprve na vyšších školách...“ (NOVÁK, Arne: *Patero obrázků z dějin knihy*. Praha, F. Topič 1911, s. 12.)

165 *Nová čítanka*, sv. 5, s. 196–199.

166 *Nová čítanka*, sv. 7, s. 230–234.

167 *Archiv Akademie věd ČR* (Praha), f. Česká akademie věd a umění, k. 181, sign. III C 113, inv. č. 237, Očistná komise III. třídy ČAVU, Dotazníky členů III. třídy o činnosti za okupace, Příloha k dotazníku o činnosti za okupace, Josef Janko.

168 *Nová čítanka*, sv. 7, s. 307 (kurzivou zvýraznila autorka).

169 *Nová čítanka*, sv. 5, s. 225.

OSVOBOZENÁ PRÁCE.

Dělníci.

Jaroslav Vrchlický.

Ten dělník perem i ten dělník dlátem
máj první vítá v zanícení svatém,
ten v pochyb mlze a ten v dílny šeri
na příští věčné jaro lidstva věří,
na okovů všech velké ztroskotání,
na vítězíci slavnou chvíli ranní,
kdy naplní se obou snové sladci,
kdy velké bude jen, co velké prací.

„Překročen zenit.“

Práce v Německé říši.

Paul Trepesch.

Práce je štěstím. Práce šlechtí. Každý zdravý člověk má nejen právo pracovat, nýbrž i povinnost pracovat. Teprve pracuje-li, jako dělník ducha nebo rukou, naplňuje smysl svého života. Touto prací nesmí však škodit ostatním příslušníkům národa, nesmí sobecky pomýšlet jen na vlastní prospěch. Hodnota práce nezáleží jen ve výdělku; práce má sloužiti celku. To slučuje všechny pracující v jedinou velkou jednotu.

Před převzetím moci nacionálním socialismem byl německý sociální řád budován na pracovních poměrech, v nichž zaměstnavatelé a zaměstnanci stáli proti sobě. Myšlenka třídního boje ovládala nepřirozeným a škodlivým způsobem poměr mezi podnikateli a zaměstnanci jejich podniků. Z toho vznikaly mimořádné

jména se za okupace nesměla objevovat v denním tisku i ve všech časopisech“,¹⁷⁰ v *Nové čítance* z roku 1945 (!) nevalil Josef Hora¹⁷¹ a v čítankách z roku 1943 zase Vítězslav Nezval, charakterizovaný jako „význačný český básník přítomné doby, jehož básnická žeň je velmi četná“;¹⁷² přitom patřil do „základní čtveřice Čapek, Olbracht, Nezval, Majerová“, která tvořila prapůvodní základ seznamu.¹⁷³

Shrňme, jakou sebereflexi *Nová čítanka* českému studentovi poskytovala: Je příslušníkem národa s krásným folklorem a dosti bohatou kulturou, která se však mohla v minulosti rozvíjet jen díky příznivému vlivu germánského kulturního génia, jenž ji obklopoval a předurčoval její formování. Češi jsou národ původem převážně zemědělský, nyní díky včasnému německému příznivému působení i průmyslově a ekonomicky relativně zdatný. Jak ale ukazuje literární tradice (přesněji – její pečlivě vybrané úryvky), vlastní je mu především tvrdá manuální práce. Musí se však ještě hodně učit, protože zatím je zvyklý spíše vést řeči než poctivě pracovat.

Koncepce *Nové čítanky* ukazuje, že metody, jimiž nacistická ideologie v rámci vyučovacího předmětu český jazyk mínila dosahovat svých cílů, neměly být založeny na prostém popření domácího živlu. Účinnost přesvědčování spočívala v těsném propojování vybraných hodnot národních a nacistických, v uvádění částečně pravdivých informací a ve vnější umírněnosti ideologizace. V důsledku těchto aspektů se – zejména pro nejmladší generaci – v *Nové čítance* skrýval perspektivně nebezpečný výchovný potenciál.

Závěrem

Za Protektorátu Čechy a Morava byl vyučovací předmět český jazyk poznamenán deformací vzdělávacích cílů, zejména *formativních*, většinou spíše však jen verbalizovanou než skutečně realizovanou. Jazyková výuka byla chápána jako vyjádření odporu proti okupantům a získala výrazně obranný charakter, který se projevoval *zvýšenou péčí o pěstování spisovné češtiny*, chápáné jako integrující národní znak. Její národně reprezentativní funkce se stala stěžejní pro zaujímání jazykových postojů žáků i učitelů. Jazykové učebnice i vyučovací praxi ovlivňovaly projevy jazykového vlastenectví, tolerovaného dohlížecími protektorátními, nebo i říšskými orgány, a projevům jazykového purismu se dokonce dostávalo oficiální podpory.

170 POLÁČEK, Václav (ed.): Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945. In: TÝŽ – ZACH, Aleš (ed.): *Kniha a národ 1939–1945: Rekonstrukce nevydaného pamětního sborníku Svazu českých knihkupců a nakladatelů z roku 1947*. Praha – Litomyšl, Paseka 2004, s. 67–145, cit. s. 133.

171 *Nová čítanka*, sv. 9, s. 33.

172 *Nová čítanka*, sv. 8, s. 284.

173 POLÁČEK, V. (ed.): *Kniha a národ 1939–1945*, s. 136 (viz pozn. 170).

Kognitivní cíle jazykové složky vyučovacího předmětu český jazyk zůstaly prakticky nezasazeny, naopak složka literární utrpěla vážné deformace. Zatímco obsah literárního vyučování byl potlačován a stávající učebnice byly nahrazeny ideologicky zatíženou *Novou čítankou*, jazykové vyučování čerpalo v období protektorátu ze svých dřívějších tradic a utrpělo menší regresi. Bylo tomu tak i proto, že nemělo plnit primárně převýchovnou úlohu, tak jak to bylo úkolem „předmětu utvářejícího názor“, tedy české literatury. Takzvaná *Nová čítanka* představovala potenciální převýchovné nebezpečí, její působnost na středních školách však byla příliš krátká na to, abychom mohli uvažovat o jejím skutečném výchovném efektu.

Vnitřní motivace studentů k tomu, aby se učili český jazyk, byla na protest proti soustředěnému germanizačnímu tlaku a omezení národní svobody mimořádně vysoká, což přes všechny objektivní překážky zabraňovalo rapidnímu snižování kvality jejich vzdělání v českém jazyce.

Článek vznikl za finanční podpory Grantové agentury České republiky v rámci řešení grantového projektu č. 406/06/P314 „Proměny ve vyučování českému jazyku na středních školách v letech 1918–1989“.